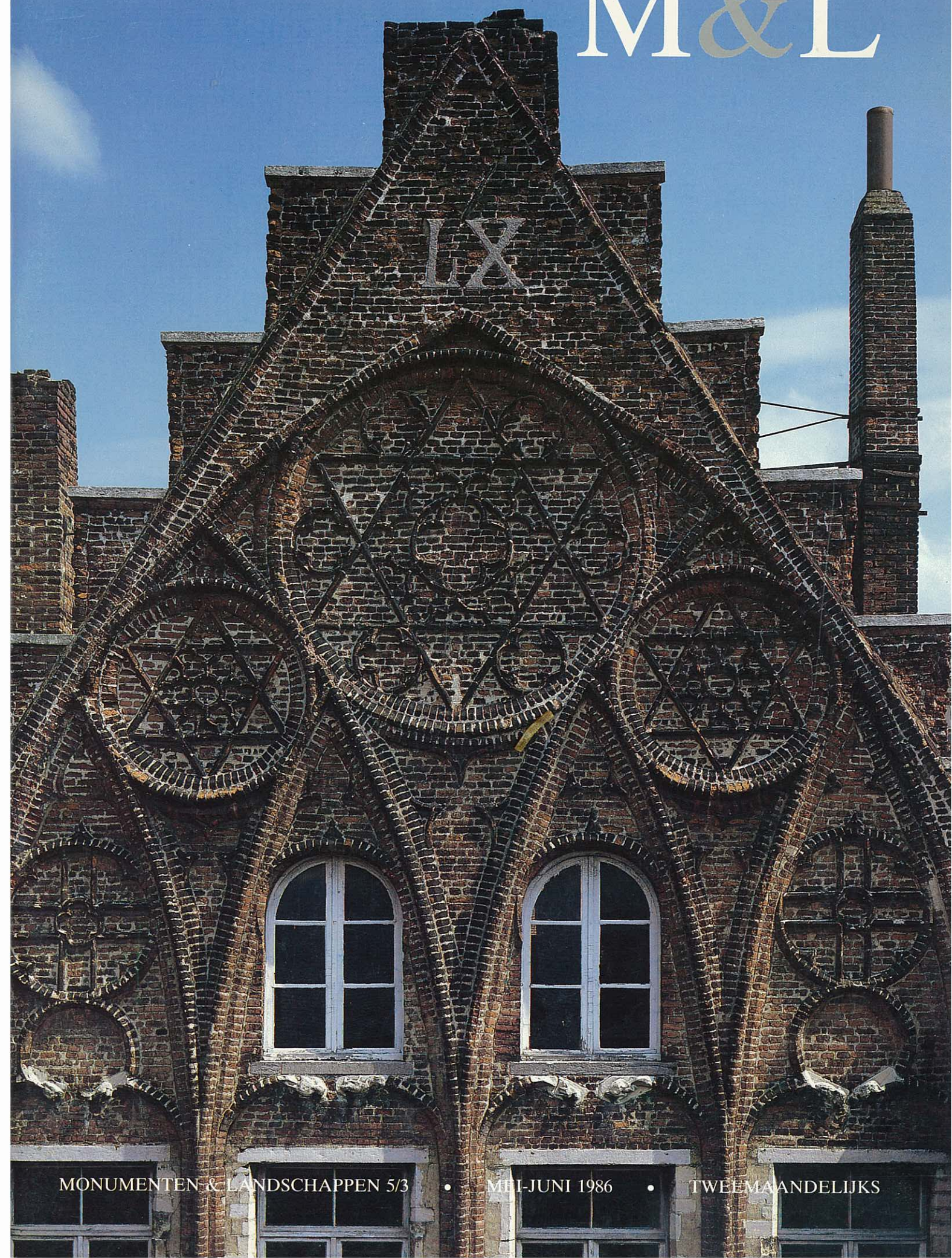

M&L

M&L

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Tweemaandelijks tijdschrift van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Administratie voor Ruimtelijke Ordening en Leefmilieu
Bestuur Monumenten en Landschappen

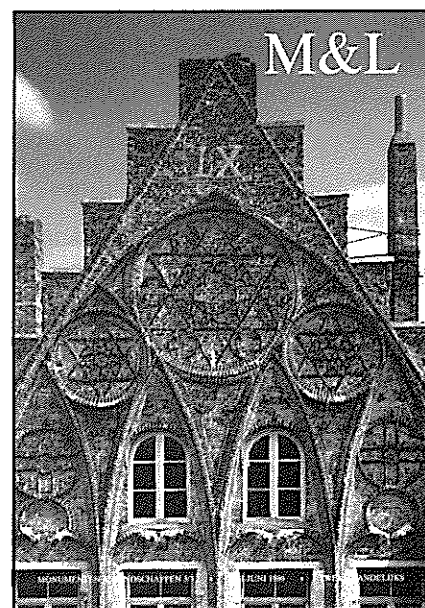
ISSN 0770-4948

5^e jaargang Nr. 3

mei-juni 1986

Inhoud

Generiek	7
De restauratie van Freren Fonteinstraat 14 in Brugge M. Goossens m.m.v. H. Davans en M. Struye	8
Het Huis Van tSestich in Leuven, nader bekeken D. Van Eenhooge	15
Het gerestaureerde Van Peteghem-orgel (1780) in Sint-Lievens-Houtem P. Roose	27
De Waux Hall in Brussel G.J. Bral	35
Summary	54
M&L Binnenkrant	[1-16]

Gotische puntgevel van het huis LX
in de Naamsestraat in Leuven
(foto M. Lorrez).

Redactie

Administratie voor Ruimtelijke Ordening en
Leefmilieu, Bestuur Monumenten en Land-
schappen.

Afdeling Pers & Voorlichting.

Belliardstraat 14-18, 1040 Brussel.

Tel. 02/513.99.20.

Eindredactie : M.M. Celis.

Redactiesecretariaat : M. Hoflack.

Administratie en promotie : L. Tack.

Zetwerk : D. Torbeyns.

Productie en vormgeving : M. Ramakers.

Redactiecomité

Voorzitter : E. Goedleven.

Leden :

H. Craeybeckx (voorzitter K.C.M.L.),

E. Box (Kabinet Gemeenschapsminister
Dewael),

F. Vanderputte (Diensten van de Secretaris-
Generaal),

A. Bergmans, J. Braeken, M. Buyle, M. Celis,

W. Claes, A. Demey, J. De Schepper,

M. Fierlafijn, M. Hoflack, C. Lievens,

G. Ostyn, M. Ramakers, H. Stynen, L. Tack,

S. Van Aerschot, Hedwig Van den Bossche,

Herman Van den Bossche.

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels
berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of herwerken zijn
voorbehouden.

Abonnementsvoorwaarden 1986

België : 840 fr. (ook losse nummers verkrijgbaar voor 150 fr.).

CJP'ers betalen : 720 fr.

Buitenland : 980 fr.

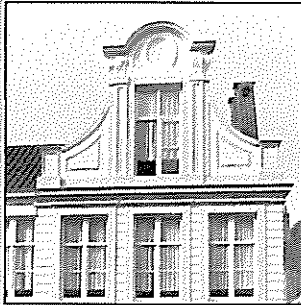
Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr. 000-2001776-84 van het Fonds voor Monumenten- en Landschapszorg met vermelding „M&L-jaarabonnement 1986”. U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Advertentiewerving : De Ganzerik, J. Casier, Philipstockstraat 39, 8000 Brugge - Tel. 050/33.82.20.
Druk : die Keure, Brugge

MINISTERIE VAN DE VLAAMSE GEMEENSCHAP

GENERIEK

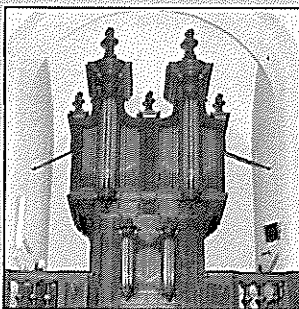
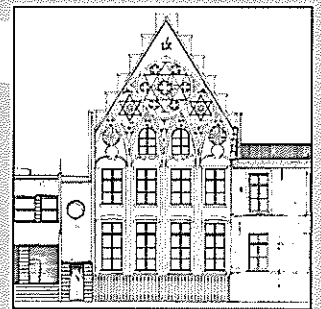
Wie het kleine niet geert

Ononderbroken het proefterrein van wisselende stijlen en restauraties ging bij onze kathedralen en stadhuisen vaak de essentie van de decoratieve afwerking — zoniet de bouwgeschiedenis zelf — grotendeels verloren. De grondige opfrissing van een dagdagelijkse 18de-eeuwse Brugse hoekwoning wordt door Miek Goossens dan ook aangegrepen om met een minimum aan middelen onze jonge kennis hiervan maximaal te verrijken.

Als het stof om je hoofd is verdwenen

Niet volkomen onverwacht blijft het Leuvense patriciërshuis Van 'tSestich zorgen voor verrassing.

Aangestoken door het (kunst)historisch onderzoek van A. Maesschalck en J. Viaene (M&L, jg. 3, nr. 2) onderwierp Dirk Van Eenhooge de gebouwen thans aan de archeologische proef. Wat achter het pleisterwerk te voorschijn kwam, is enig nakaarten best waard.

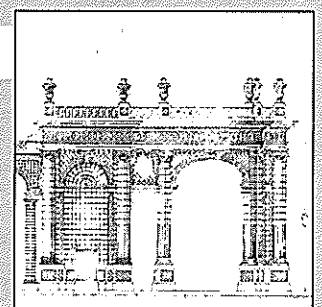

Het is niet al muziek

Historische orgels hebben hun beste jaren vaak reeds gehad. De zelden populaire investeringen in tijd, kennis en kapitaal die de restauratie van deze broze reuzen vergt, leiden de aandacht wel eens af van de muziek zelf; hier wordt thans wat aan gedaan. Patrick Roose ontrafelt alvast de totstandkoming, de teloorgang en de restauratie van het Van Peteghem-orgel in Sint-Lievens-Houtem.

Even vervaagde de gloed van lampions

Schrijven over de Waux Hall is nostalgische beelden oproepen van de Belle-Epoque. Ogenscheinlijk ingesluimerd tussen het loof van het Brusselse Warandepark wordt dit ooit bruisende recreatieoord gemakshalve vereenzelvigd met een vervallen paviljoentje. Nu de muziekkiosk een nieuwe jeugd tegemoetgaat, neemt Guido Jan Bral de draad op van in het prille begin.

De restauratie van Freren Fonteinstraat 14 in Brugge

Miek Goossens, B.M.L.
m.m.v. Hubert Davans, ontwerper en Marleen Struye,
Stedelijke Dienst Monumentenzorg Brugge

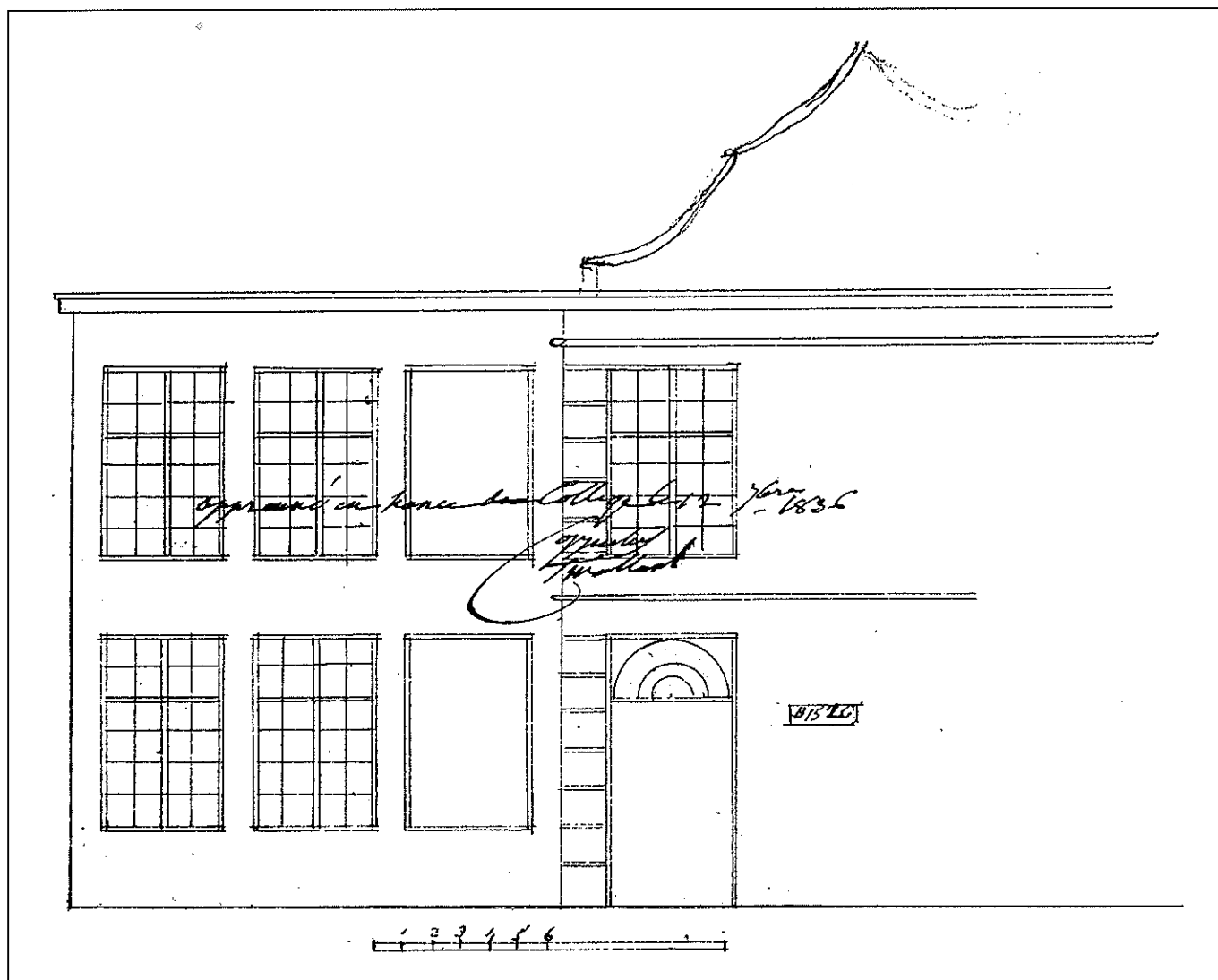
Een restauratie van een als monument beschermd woonhuis in Brugge, op privé-initiatief ondernomen en met overheidssubsidies voltooid in 1984.

Tot zover geen verschil met de restauratie van 'De Olifant', Oude Burg 24, waarvan het verhaal werd gedaan in een vorig nummer (M&L 4de jg, nr. 2, p. 41-49). Bij deze stoere baksteengevel spitste het probleem zich toe op het nemen van de optie: het ging om de keuze tussen reconstructie of conservatie van het gegroeide gegeven. Een zaak van concept dus. Bij de restauratie van het pand in de Freren Fonteinstraat 14 dook het probleem eigenlijk pas op tijdens de uitvoering; het was bovendien van louter technische aard. Vandaar deze bijdrage als illustratie van de verscheidenheid van de problematiek in deze sector.

Brugge, Freren Fonteinstraat 14
Toestand vóór en na restauratie
(foto H. Davans en B.M.L.)

Bouwaanvraag uit 1836 (S.A. Brugge, nr. 114)

Geschiedenis van het pand

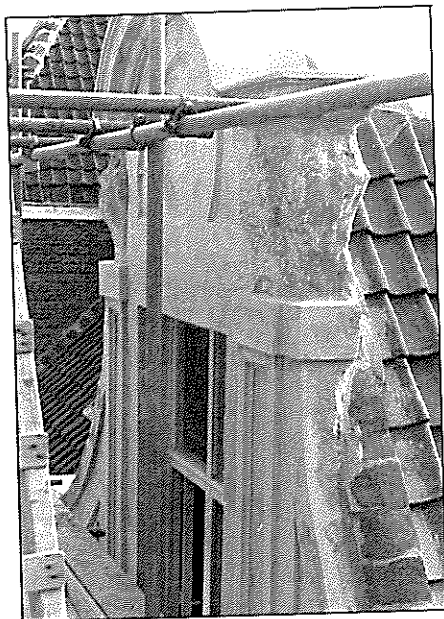
Het woonhuis gelegen op de hoek van de Freren Fonteinstraat en de Waalse straat, bestaat thans uit een ongewoon klein diephuis met aansluitend een breedhuisje. Het diephuis heeft een licht risalerende, bepleisterde klokgevel, het breedhuisje een eenvoudige bakstenen lijstgevel. De ramen zijn echter in beide gevels gelijk en hun interieur loopt gewoon in elkaar over. Of dit altijd zo is geweest, is niet met zekerheid te zeggen.

De klokgevel in de Freren Fonteinstraat is gebouwd naar het ontwerp van Jan Feys. Uit de 'Ferieboecken' der stadstresoriers van Brugge, die ons inlichtingen verschaffen over bouwvergunningen en slopingen van 1498 tot 1799, weten we dat op 16 december 1739 aan de heer Jan Feys, meester-metselaar, toelating werd gegeven om de houten gevel van zijn huis af te breken en hem te vervangen door een stenen. De bijhorende geveltekening werd door Jan Feys ter goedkeuring voorgelegd (1) maar is niet bewaard gebleven. Meester-metselaar Jan Feys is eveneens ontwerper van de nog bestaande klokgevel in

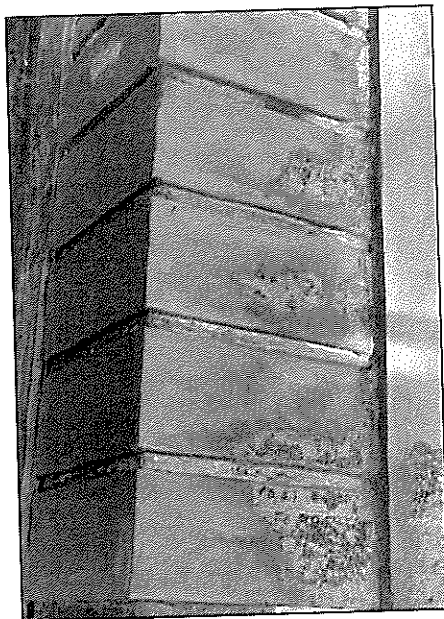
de Langestraat 10, die zeer veel verwantschap vertoont met die in de Freren Fonteinstraat, en van een trapgevel in de Noordzandstraat. Beide ontwerptekeningen hiervan bleven wel bewaard en zijn op 5 maart 1740 gedaateerd (2) en (3).

Omtrent de datering van het aansluitende linkergedeelte met bakstenen lijstgevel tast men meer in het duister. Een verkoopakte van 12 oktober 1739 leert ons dat Jan Feys eigenaar werd van het hoekhuis Freren Fonteinstraat en de twee aan de linkerzijde aanpalende panden (4), met andere woorden het huidige hoekhuis, het breedhuis en het pand Freren Fonteinstraat 12. Vanaf de 17de eeuw worden deze drie panden steeds gezamenlijk verkocht (5). Tot nog toe beschikken we niet over bewijzen die aantonen dat Jan Feys twee huizen tot één samenvoegde. Indien dit het geval zou zijn geweest, dan is het wel merkwaardig dat slechts een gedeelte van zijn woonhuis een fraai gevelontwerp krijgt en — zoals zal blijken — met natuursteen zou worden gerealiseerd. Wij nemen eerder aan dat beide aanpalende huizen later werden verenigd, en situeren deze verbouwingswerken

De gevelbekroning tijdens de restauratiewerkzaamheden (foto B.M.L.)

Geblokte rechterhoek na opwerking met steenrestauratiemortel (foto B.M.L.)

Om de vensteromlijstingen opnieuw scherp en recht te zetten werd de restauratiemortel verwerkt tussen een bekisting, die na het opdrogen werd verwijderd (foto B.M.L.)

in de eerste helft van de 19de eeuw. Een aanduiding hiervoor is de binnendecoratie die, voor wat de vormgeving van de trap, de binnendeuren en de schouwboezems betreft, getuigt van eenvoudige empire-invloeden. Ook het raamtype, dat over beide gevels voorkomt, is in de vroege 19de eeuw te dateren en vertoont nog sporen van verwijderde kleinhouten. Dit wordt bevestigd door een bouwaanvraag uit 1836 (6) waarvan enkel een schetsmatig ontwerp bewaard is, maar waaruit kan worden afgeleid dat het diephuis toen vergroot werd met de aanpalende woning die, qua indeling en venstertype, een analogo uitzicht kreeg aan de klokgevel.

De gevels

Het rechtergedeelte van het pand Freren Fonteinstraat 14 heeft een gepleisterde en geschilderde klokgevel van 3 traveeën, voorzien van diepe horizontale imitatievoegen en van vlakke, rechthoekige vensteromlijstingen. De gevel is sterk horizontaal geleed: een gekorniste puilijst scheidt de twee bouwlagen en een sterk geprononceerde kroonlijst komt voor onder de gevelbekroning. De klokgevel onder halfronde afdekking met rechte uiteinden, loopt uit op postamenten (7). De gevelvlakken zijn hier verlevendigd met lijstwerk en spiegels.

De toegang kreeg bijzondere aandacht: een geprofileerde en spiegelboogvormige omlijsting op neuten wordt bekroond door sierlijk rankwerk; ter hoogte van de imposten bevindt zich een houten kalf, met een waaijer erboven.

De klokgevel heeft een bijzondere architectuurhistorische en artistieke waarde: het is een fraai voorbeeld van

de 18de-eeuwse architecturale stijl. Een gevelbekroning waarvan de ingezwenkte top de doorsnede van een klok vertoont, kent in Brugge een algemene verspreiding vanaf 1715. Als type is het een voortzetting van de 17de-eeuwse volute- en halsgevel.

Het linkergedeelte van het pand is een eenvoudige lijstgevel van geschilderde baksteen met rechthoekige vensteropeningen, volgens hetzelfde ritme als dat van de klokgevel aangebracht. De ramen vertonen sporen van verwijderde kleinhouten. Vóór de restauratie waren de ramen op de begane grond beluikt; zij waren gemonteerd op een houten kader dat in de vensteropening was aangebracht.

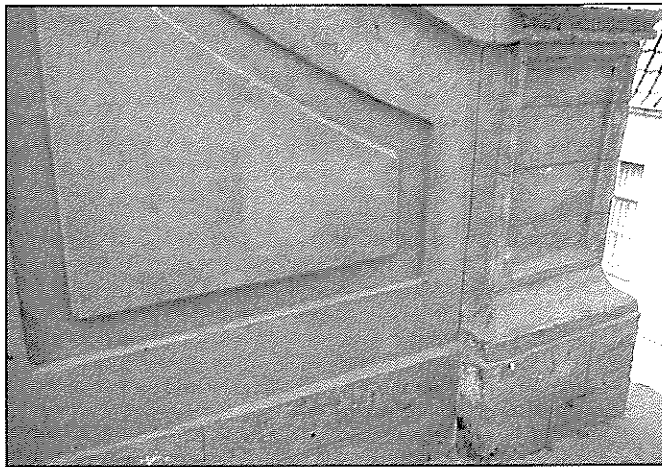
De restauratie

Het huis Freren Fonteinstraat 14, dus een diep- en breedhuis samen in hun huidige eigendomsstructuur, werd beschermd als monument bij Koninklijk Besluit van 10 december 1980. Het huis is continu bewoond geweest, ook tijdens de restauratie. Het interieur vereiste geen directe ingreep. De dakbedekking was echter versleten en de voorgevel, voornamelijk dan de klokgevel, vertoonde verweringsverschijnselen. Een dossier ter subsidiëring werd ingediend dat voorzag in noodzakelijke herstellingswerken aan daken, schouwen, goten en afvoeren. De werken concentreerden zich verder vooral op de gevels.

Conceptueel waren er geen problemen: de gevel zou geen vormelijke wijzigingen ondergaan aangezien zelfs het bestaande schrijnwerk behouden kon blijven; alleen

Detail van de gevelbekroning. Toestand vóór en na restauratie met steenpasta (foto H. Davans en B.M.L.)

het topgevelvenster zou eenvoudig vervangen worden. Wel werd besloten om de luiken op de gelijkvloerse verdieping niet terug te plaatsen. Hoogstwaarschijnlijk werden zij later aangebracht; bovendien werd er geoordeeld dat de geveltekening, vooral dan van de klokgevel, sterker zou spreken zonder luiken.

De problematiek bij de restauratie was toegespitst op de paramentbehandeling. De klokgevel was bedekt met een dikke laag, het resultaat van vele opeenvolgende verf- en kalkbeurten. Deze afwerkingslaag was vrijwel volledig losgekomen van de drager; vooral bij de gevelbekroning vertoonde ze veel barsten en afbladderingen. De aard en de toestand van de drager werden vooraf slechts sporadisch onderzocht. Men ging ervan uit dat het hier ging om een bepleisterd bakstenen of gemengd bak- en zandstenen parament. Na het verwijderen van de afwerkingslaag met behulp van water onder lichte druk werd echter vastgesteld dat het hele parament van de klokgevel uit geprofileerde natuursteen was opgebouwd (waarschijnlijk uit 'Balegemsteen'). Deze natuurstenen drager was echter op vele plaatsen sterk verweerd. Vooral de topgevel en de afwerking van de rechterhoek in geblokte lisenen waren sterk verzand, waardoor de kenmerkende profileringen verdwenen waren. De scherpe detaillering van lijstwerk, voegen en spiegels was vergaan tot amorf beschadigde vormen, zonder directe aantasting van de constructieve waarde.

Een traditionele restauratie zou er in een dergelijk geval in kunnen bestaan alle aangetaste stenen door nieuwe, gezonde natuursteen te vervangen, waarin de gewenste profileringen gekapt worden. Dit zou de demontage van een groot gedeelte van de gevel geïmpliceerd hebben. Omdat de aantasting slechts oppervlakkig was, de stevigheid van de constructie van het parament niet in het gedrang bracht, doch enkel het esthetisch beleven verhinderde door de bothheid van de detaillering, werd hier geopteerd voor een restauratie van de natuursteen met een steenrestauratiemortel. Hier werd een middel gebruikt op basis van een mineraal poeder met aangepaste kleur en granulometrie waaraan een hydraulisch middel wordt toegevoegd. Bij deze werkwijze dient de natuursteen vooreerst uiterst zorgvuldig gereinigd te worden,

dus ontdaan van alle aantastingen en verzande delen. De steen wordt tot op de gezonde kern blootgelegd. In dit verband deed zich hier een bijzonder probleem voor: laboratoriumonderzoek wees uit dat de natuursteen tot op zekere diepte doordrongen was van lijnolieresten, afkomstig van de toegepaste verven of misschien zelfs van een behandelingswijze die in het verleden op de steen was toegepast. Deze lijnolieresten stootten de steenmortel af. Uiterst zorgvuldige reiniging van alle te bewerken en met olie doordrongen zones was noodzakelijk. Aldus was de diepte van het weg te kappen deel afhankelijk van de aantasting ervan. Het oppervlak van de gezonde kern werd niet uitgevlakt; integendeel zou een bewerking met puntijzer of kam leiden tot een betere hechting van de mortel. De hier gebruikte mortel (Jahn) vroeg geen toepassing van enige bewapening. Met behulp van een troffel of paleerijzer werd de gereinigde steen in zijn oude vorm opgewerkt met de steenrestauratiemortel. De structuur en de kleur van de mortel werden aangepast aan de steensoort. Hij werd op de werf zelf aangemaakt met water en werd — eenmaal uitgehard — bewerkt als natuursteen (hakken, slijpen, frijnen).

De vormgeving bracht geen problemen mee. Steeds waren voldoende elementen bewaard om een juiste wederamenstelling van het oorspronkelijke profiel of detail mogelijk te maken. Dit was zelfs het geval voor de reconstructie van het gedeeltelijk verdwenen rankwerk boven de deuromlijsting. Enkel bij de ornamenten aan weerszijden van de geveltop (onder de rechte uiteinden van de gebogen waterlijst), werd het even moeilijk. Hun sterke graad van verwerking maakte elke vorminterpretatie onmogelijk. Er werden analogieën gezocht met de sterk verwante gevel in de Langestraat 10, tevergeefs echter. Zodoende werden deze ornamenten in hun verweerde (zij het gereinigde) toestand behouden. De vlakke staande band op de scheiding met de lijstgevel — die duidelijk later bijgepleisterd was aangezien de imitatie-voeg eronder doorliep — werd weggewerkt. Hij werd vermoedelijk aangebracht bij het realiseren van het belendende raam.

Daarna werd de beschildering aangepakt. Het feit dat het parament van natuursteen bleek te zijn, kan enige discussie omtrent de wenselijkheid van deze bewerking

uitlokken. Het is immers niet ondenkbaar dat de natuurstenen klokgevel bijvoorbeeld pas geschilderd werd nadat het linkerbuurhuis aan het pand werd toegevoegd, en de beide huizen aangepast werden tot één woonhuis. Waarschijnlijk was dat in 1836. Aangezien het parament van de beide gevels verschilt (natuursteen en baksteen) kan een uniformiserende verflaag bedoeld geweest zijn om een samenhang tussen beide huizen uit de drukken.

Twee argumenten wijzen echter in een andere richting, met name dat de natuurstenen gevel geconcipeerd werd om 'afgewerkt' te worden. Vooreerst is er de vaststelling dat de natuurstenen blokken geen verband hielden met de decoratieve imitatie-voegen en de vlakke banden. Nadat de voegen zichtbaar gemaakt werden door alle oude verflagen te verwijderen, was de tekening van de gevel, het 'ontwerp' dus, veel minder duidelijk leesbaar.

Het tweede argument is de wijze waarop de deuromlijsting gerealiseerd was: de opstanden bleken uitgewerkt in de meer stootvaste blauwe hardsteen; de bekroning daarentegen bestond uit gemakkelijker bekapbare witsteen, dit omwille van het decoratieve rankwerk.

Deze verscheidenheid van materialen leek ons niet van aard om onbedekt te blijven. Bij de gereinigde, onbeschilderde gevel kwamen concept en uitvoeringswijze met elkaar in strijd.

Daarenboven bood het met steenpasta opgesmukte parament een vrij vlekkelig uitzicht, dat al te zeer de sporen van zijn verregaande ingreep zichtbaar liet. Deze uiterst bruikbare restauratietechniek heeft ook zijn beperkingen naar het visuele en tactiele aspect toe.

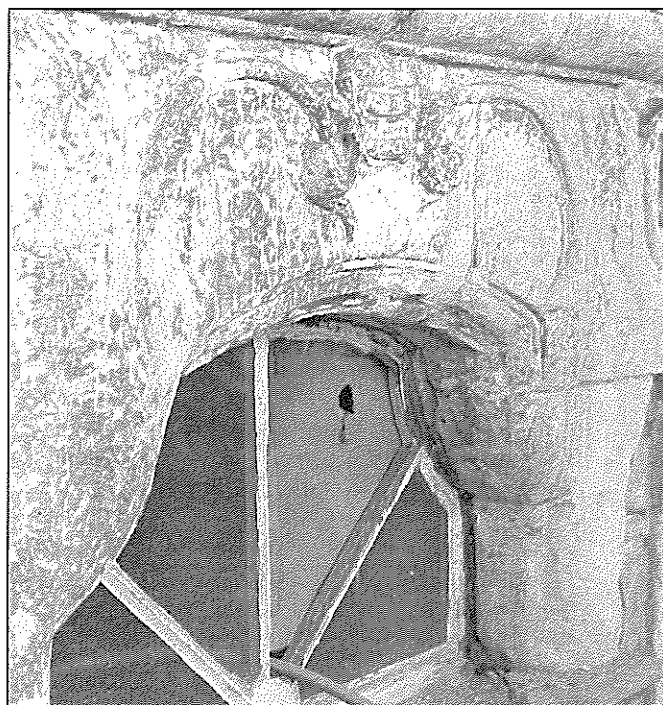
Verder kan deze klokgevel niet los gezien worden van de aansluitende beschilderde lijstgevel. De verbondenheid van deze twee gevels in hetzelfde woonhuis is een niet te verwaarlozen feitelijk gegeven. Daartoe werden beide gevels beschilderd met een acrylaatverf — een systeem dat werd gekozen omwille van zijn dampdoorlaatbaarheid. Deze behandeling biedt overigens een uitstekende bescherming tegen weers- en luchtinvloeden.

Teneinde het koloriet te bepalen werden monsters van de verflagen onderzocht. Dit wees op sporen van verschillende pastelkleuren, onder meer blauw en geel. Na een aantal kleurenstudies kreeg het blauw de voorkeur. Om het spel van het lijstwerk en het reliëf in het gevelvlak nog meer te accentueren, werden een lichte en een donkerdere tint gebruikt voor de klokgevel, niettegenstaande duidelijk aanwijsbare sporen hiervan ontbraken. Hier heeft men dus te doen met een vorm van interpretatie.

Voor het annexe bakstenen geveltje was de ingreep beperkter: het werd ontdaan van oude verf- en/of kalklagen door waterbestuiving onder druk; de bakstenen werden plaatselijk hersteld en hervoegd, waarop het geheel egaal werd herschilderd.

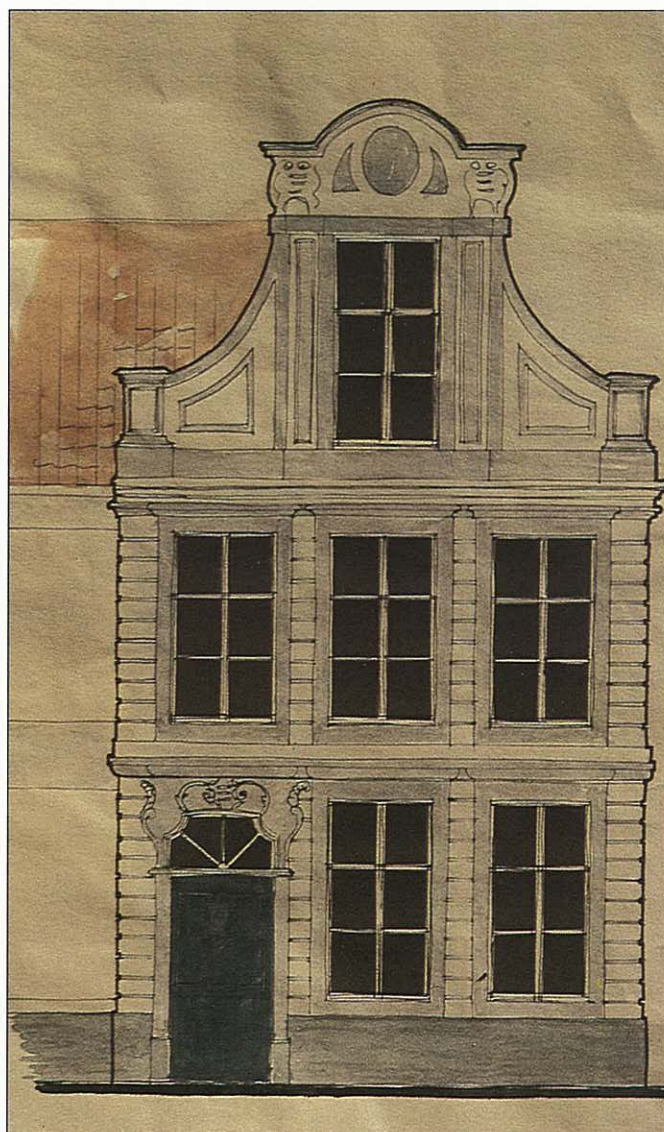
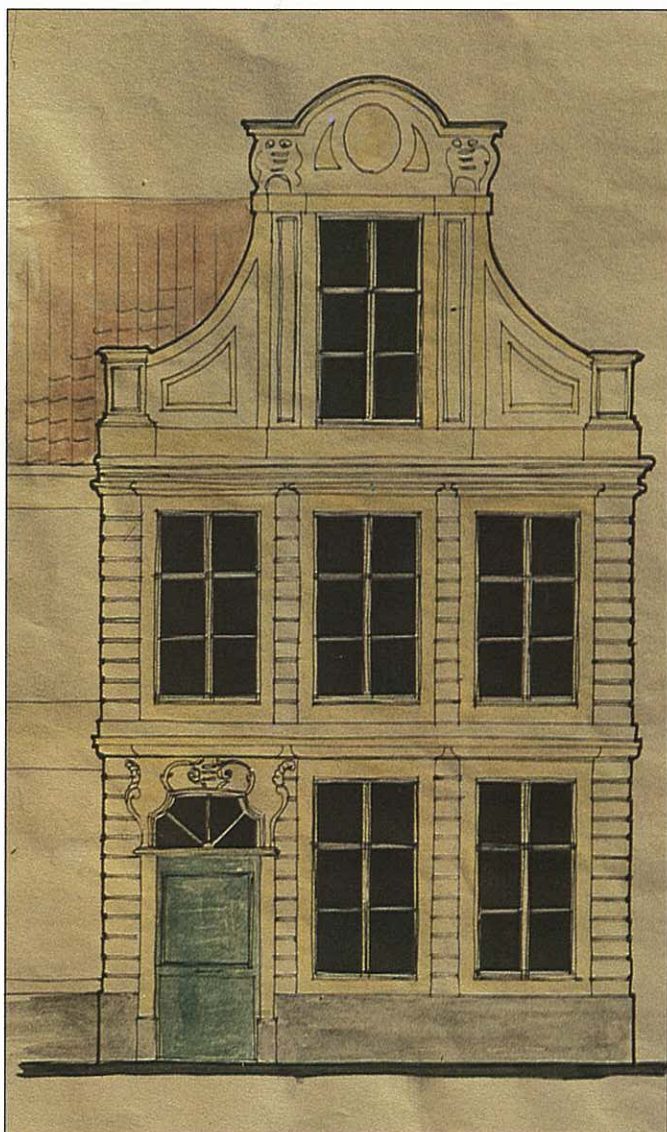
De ingrepen op gevels en bedakingen behoeden dit huis voor verder verval. Eén der mooiste 18de-eeuwse klokgeveltjes van Brugge kan aldus weer naar waarde worden geschat.

Het rankwerk boven de deuromlijsting tijdens de restauratie (foto H. Davans)

De volledig geresatureerde deuromlijsting (foto M. Lorrez)

Voetnoten

- (1) Stadsarchief Brugge (S.A.B.), Ferieboek 1737-1755, fol. 15 (16.2.1739): 'gheconsenteert aen jan feyts mr. matsenaere afte breken den houtten gevel van syn huys voorhoofdende in de shr. abelghys straete te wetene derselve op den houck vande Walsche straete recht over de brauwerie de Torre mits opmakende van sten(en) volgens het model hier ghesien'.
cf. ook L. Devliegheer, *de Huizen te Brugge*, Tielt-Amsterdam, 1975, p. 81.
- (2) S.A.B., Ferieboek 1737-1755, fol. 15v (5.3.1740); en Oude plannen van huizen nr. 15 en 16, cf. A. Schouteet, *Catalogus van oude plannen en tekeningen van Brugse huizen en gebouwen op het Stadsarchief van Brugge*, deel X, (1959), p. 354.
- (3) Jan Feys is in 1738-1739 werkzaam als aannemer van de bouw van een stenen gewelf in het hoofdkoor van de Sint-Salvatorskerk, en is

- tevens betrokken bij de opbouw van de kerk van het Engels Klooster, cf. L. Devliegheer, *De Sint-Salvatorskerk te Brugge*, deel 7, Tielt-Bussem, 1981, p. 33 en 212-213. Ook is bekend dat Jan Feys in de periode 1737-1741 een functie waarneemt in het bestuur van het ambacht van de metselaars, zie S.A.B., Oud Archief, nr. 341.
- (4) S.A.B., Verkoopakten, protocollen Klerken van de Vierschaar, nr. 260, fol. 3-5.
- (5) S.A.B., Sint Donaas Zestendeel, 2, fol. 287-448; 8, fol. 1563-1867; 11, fol. 2434-2805; 13, fol. 3091-3263.
- (6) S.A.B., Bouwvergunningen, 114, 1836.
- (7) De vormgeving zou doen vermoeden dat de gevel bekroond was met siervazen, zoals de klokgevel in de Langestraat. Aangezien de tekening van de bouwaanvraag ontbreekt, werden postamenten en bekronende waterlijst op sporen hiervan onderzocht bij de restauratie (restanten van doken of gaten b.v.), die echter volkomen ontbraken.

Het Huis Van tSestich in Leuven, nader bekeken

D. Van Eenhooge, B.M.L.

In een vorig M&L-nummer verscheen een uitgebreide, voornamelijk op archiefonderzoek gebaseerde bijdrage over het Van tSestichcomplex in de Naamsestraat in Leuven (1). Daarin werden de problemen en omstandigheden besproken die tot op vandaag de restauratie van onder meer de uiterst belangrijke gotische straatgevel hebben belemmerd.

Teneinde een nieuwe impuls te geven aan dit dossier, nam het Bestuur voor Monumenten en Landschappen zelf het initiatief een archeologisch onderzoek uit te voeren.

Het archeologisch onderzoek, dat in eerste instantie werd aangevat om de problematiek omtrent de gotische gevel te helpen verduidelijken, was beperkt tot de *middenvleugel* (2) van het complex. Deze middenvleugel omvat twee gedeelten: het aan de Naamsestraat gelegen huis met de gotische gevel, hierna 'huis LX' genoemd, naar het opvallende naamteken in de gevel, en het hierbij aansluitende achterhuis. Bij het onderzoek werd hoofdzakelijk het pleisterwerk verwijderd en werden drie opgravings sleuven gedolven die belangrijke informatie opleverden over de relatieve chronologie van de betrokken gebouwen.

De *bouwgeschiedenis* van de middenvleugel kan in vijf grote periodes onderverdeeld worden:

- I: bouw van het 'huis LX' (laatste kwart 14de-1ste helft 15de eeuw);
- II: bouwactiviteiten van de familie Van tSestich (1490-1650);
- III: bouwactiviteiten van rentmeester Van Veen (1650-1682) en van de familie Baelemans (tweede helft 17de eeuw);
- IV: bouwactiviteiten door het College van de Hoge Heuvel (1682-1797) en de familie Baelemans (18de eeuw);
- V: laatste veranderingen in de 19de-20ste eeuw (3).

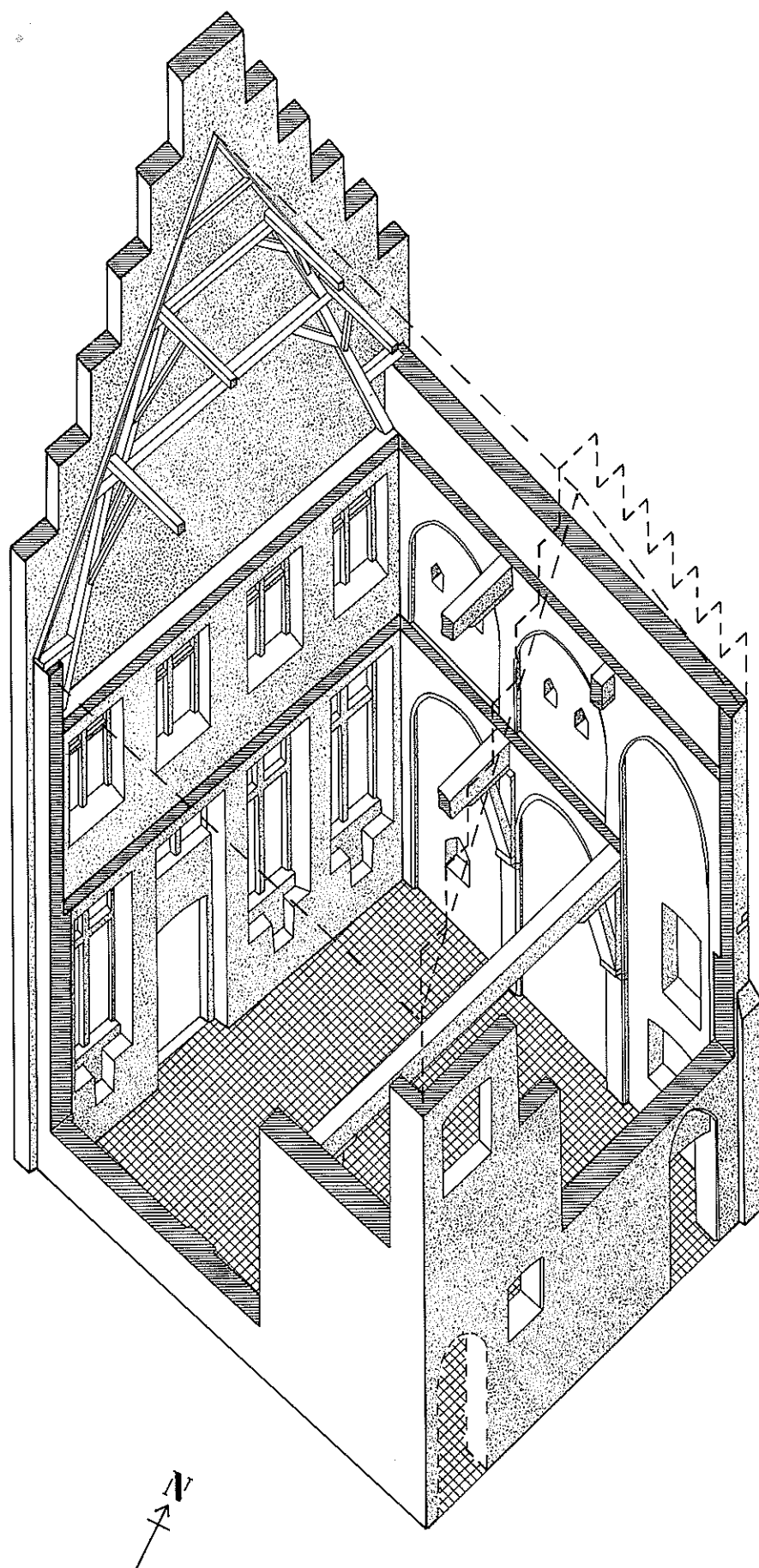
Periode I: Huis 'den Spiegel'

Uit het onderzoek is gebleken dat — in tegenspraak met de beweringen van alle vroegere onderzoekers — van de middenvleugel enkel het *huis LX* tot deze periode kan worden gerekend. Het was het voornaamste gebouw van een omvangrijk eigendom, en werd later de kern waar rond het Van tSestichcomplex werd uitgebouwd. De re-

sultaten van het onderzoek laten een nagenoeg volledige reconstructie toe van het oorspronkelijk uitzicht van het gebouw (afb. 1).

Op *niveau-1* werd, in een opgravings sleuf tegen de oostgevel van het huis, de rand van een 150 cm diepe kuil aangesneden, die was uitgegraven in de natuurlijke (zavel-)bodem. De oostelijke en zuidelijke wanden van de kuil waren loodrecht, het onderzochte deel van de noordelijke wand was enigszins trapvormig uitgegraven. Alhoewel dus slechts een klein deel van deze kuil kon worden onderzocht, nemen we aan dat het gaat om de toegang tot een kelder onder het huis, die in een latere periode werd uitbroken en gedempt. De vulling van de kuil was zeer homogeen, met enkel onderaan een dun laagje mortel- en houtresten.

De *begane grond* van het huis was één grote ruimte, de 'sale', 8,80 m diep, vooraan 8,50 en achteraan 8,00 m breed, en 4,90 m hoog. De zijgevels waren aan de binnenzijde geleed door spaarnissen, 2,50 m breed, van elkaar gescheiden door 0.40 m brede lisenen met afgeschuinde hoeken. De voorste en middelste nissen zijn met een rondboog afgedekt en 4,50 m hoog (4) (afb. 2). De achterste nis in de noordgevel is niet met een rondboog afgesloten, maar loopt door tot op de eerste verdieping. Doordat de achterste nis in de zuidgevel in de 18de eeuw verdween, valt niet met absolute zekerheid te zeggen of een insteek in het huis aanwezig was (5), in dit geval dus een deling van de ruimte achter de voorgevel. De typologie van het huis is echter wezenlijk verschillend van de insteekhuizen. Bijgevolg veronderstellen we tussen de begane grond en de eerste verdieping een doorlopende balklaag, die in de noordoostelijke hoek onderbroken was door een houten steek- of spiltrap, waarschijnlijk door een houten beschot van de rest van de woning afgesloten. Deze trap zou aansluiten bij de kel-

Afb. 1: reconstructie (axonometrie) van het huis 'den Spiegel' in het begin van de 15de eeuw (tekening auteur)

dertrap, een situatie die ook in andere middeleeuwse woonhuizen wordt aangetroffen (6).

In de nis bevinden zich twee asymmetrisch geplaatste vensteropeningen met vlakke boog; andere openingen die tot deze periode kunnen worden gerekend, werden noch in de noord- noch in de zuidgevel aangetroffen.

In de achtergevel - nu tussenmuur tussen *huis LX* en *achterhuis* — werden twee oorspronkelijke openingen aangetroffen. In de noordoostelijke hoek bevindt zich een bakstenen deuropening, afgesloten met een vlakke boog (afb. 3), en aan de buitenzijde in een rondboognis geplaatst. Het is niet uitgesloten dat deze deur enkel tot de kelder en de trap toegang verschaftte. Een tweede deuropening veronderstellen we in de zuidoostelijke hoek, waar nu een 18de-eeuwse deur staat; in elk geval wordt op een plan uit 1683 (7) op deze plaats een deuropening met rondboog weergegeven.

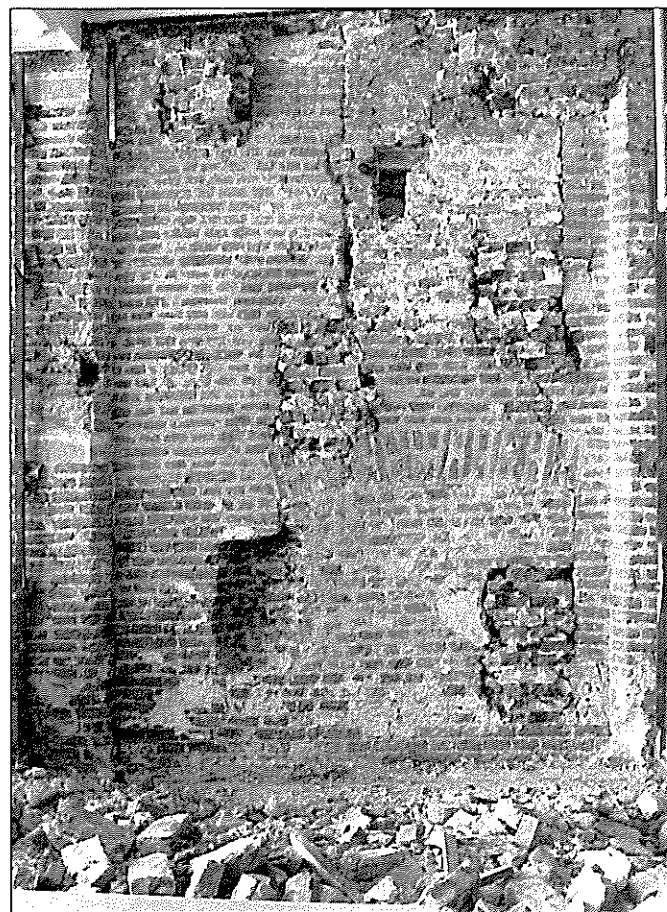
Naast deze deur bevindt zich nog steeds een nu dichtgemaakte oorspronkelijke vensteropening met afgeschuinde vlakke boog en dito dagkanten. De stookplaats situeren we in het midden van de achtergevel; op deze plaats werd in de 17de eeuw echter een grote haard gebouwd, waarbij alle sporen van de vroegere haard verdwenen; op de zolder van het huis is er nu een 19de-eeuwse schouw die een verbouwing lijkt te zijn van een vroeger rookkanaal.

Voor de gotische straatgevel is gebleken dat door latere verbouwingen weinig gegevens over de oorspronkelijke toestand teruggevonden konden worden. De huidige zandstenen omlijsting van de vensters werd pas in periode II aangebracht, terwijl de uit deze periode daterende deuropening waarschijnlijk ook een verbouwing is van een vroegere opening. Onder de vensters werden aan de binnenzijde zitbanken aangetroffen, die wél in periode I te situeren vallen (8).

De oorspronkelijke vloer werd niet 'in situ' aangetroffen. Wel bleef in één van de spaarnissen een deel van het mortelbed bewaard, met fragmenten van rode tegels (16 x 16 x 2 cm), bedekt met een kleurloos loodglazuur, én een fragment van een beker in zogenaamd Siegburg gevlamd steengoed, te dateren in het laatste kwart van de 14de of het eerste kwart van de 15de eeuw.

De moerbalken zijn origineel, en bevinden zich tussen de spaarnissen in de zijgevels. Sporen van pen-en-gatverbindingen nabij de uiteinden van de moerbalken, en (nu weggekapte) uitkragende zandstenen consoles halverwege de lisenen, wijzen erop dat de moerbalken vroeger ondersteund werden door een combinatie van sleutelstuk, korbeel en halve muurstijl op console (9).

Afb. 2-3: spaarnissen in de noordelijke muur van het huis 'den Spiegel'. In de lisenen ziet men de resten van de weggekapte uitkragende consoles waarop de muurstijlen rustten (foto's auteur)

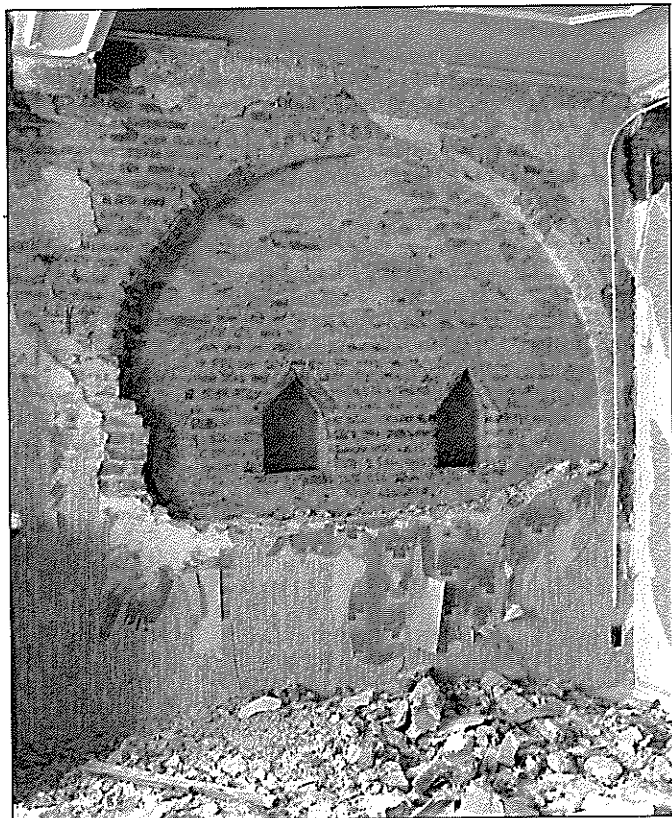
De eerste verdieping was, net als de begane grond, één grote ruimte. Ook hier werden de vensters van de straatgevel in periode II verbouwd. In de achtergevel werden sporen blootgelegd van één oorspronkelijk venster met vlakke boog. De rest van de achtergevel is in die mate verbouwd dat van andere openingen geen spoor meer kon worden teruggevonden.

De zijgevels waren volledig gesloten. De noordelijke muur is aan de binnenzijde geleed door drie rondboognissen, waarvan de achterste de bekroning vormt van de nis die vanop de begane grond tot dit niveau doorloopt. In de andere twee spaarnissen bevinden zich telkens twee kleine nisjes met keperboog (afb. 4). In deze nisjes werden resten aangetroffen van een rode beschildering, waarschijnlijk in een afwisseling van horizontale donkere en lichte banden. Bovenin de nisjes zijn lichte roetsporen, een aanduiding dat er soms olielampjes of kaarsen in werden geplaatst. Zowel beschildering als roetsporen waren overdekt met een witte pleisterlaag, en dateren uit periode I. De leem-en-strolaag waarop de beschildering was aangebracht, was overal elders in het huis verdwenen en vervangen door een witte pleisterlaag.

Tegen de zuidelijke zijmuur stond een haard, nog zichtbaar door uitbraaksporen aan weerszijden van de huidige 18de-eeuwse schouw.

Ook op dit niveau zijn de sleutelstukken van de moerbalken verdwenen, en in de 18de eeuw vervangen door uitkragende zandstenen consoles.

Afb. 4 : spaarnis op de 1ste verdieping van huis 'den Spiegel'. De nis werd in de 17de eeuw dichtgemaakt, terwijl de linkerzijde in de 18de eeuw werd weggebroken bij het aanbrengen van een rookkanaal in de muur (foto auteur)

In de achtergevel van de zolder werd een volledig intacte, nu dichtgemaakte, bakstenen vensteropening met vlakke boog blootgelegd. Bovendien is een groot deel van het tracé van de oorspronkelijke achtergevel (later verhoogd) nog herkenbaar.

De dakstoel lijkt origineel te zijn, en bestaat uit twee gestapelde dekbalkjukken, met daarboven een hanebalk. De huidige standvinken werden waarschijnlijk slechts later ingebracht (10). De gebinten zijn genummerd van straat- naar achtergevel, zij het niet systematisch. Er zijn geen onderscheidingstekens aanwezig. Het dak eindigde vroeger over de zijmuren, waar de oorspronkelijke zandstenen gootlijst bewaard bleef. Slechts in een latere periode werd de noordelijke zijgevel iets opgetrokken, en de helling van het onderste deel van het dak gewijzigd door het aanbrengen van extra daksparren.

Samenvatting Periode I

De resultaten van het onderzoek van het huis *LX* leidden onvermijdelijk tot een re-evaluatie van de bevindingen van het vroegere onderzoek door Maesschalck-Viaene.

Dat de straatgevel in feite een zijgevel was, en misschien zelfs volledig gesloten, zoals zij mogelijk achtten (11), is alvast onjuist gebleken. De hele organisatie van het huis, met blinde zijgevels en slechts enkele vensteropeningen in de achtergevel, wijst er daarentegen op dat de straatgevel wel degelijk de voorgevel was, en nagenoeg de enige bron van daglicht in het huis.

Bovendien is de deuropening die we in deze straatgevel aantreffen in feite een verbouwing van een bestaande deur uit periode I. Het was immers pas toen deze verbouwing in periode II gebeurde dat zowel in de noordgevel van het huis *LX* als via het toen opgetrokken achterhuis verbindingen met de noordelijke binnenkoer geschapen werden. Het is bijgevolg hoogst onwaarschijnlijk dat precies in deze periode een bijkomende verbinding naar de straat zou zijn gecreëerd. Alles wijst er integendeel op dat het huis *LX* vanouds op de straat was georiënteerd, en dat de oriëntatie naar de noordelijke binnenkoer slechts in periode II plaatsgreep (12).

Toch delen we de mening van Maesschalck-Viaene (13) dat het huis *LX* niet als een zelfstandige woning kan worden beschouwd, vooral omwille van onze bevinding dat het achterhuis pas in een latere periode werd toegevoegd (14).

De voor die tijd eigenlijk kleine afmetingen van het huis en de afwezigheid van een keuken wijzen erop dat het huis onderdeel was van een groter geheel dat bestond uit een 'aantal min of meer vrij rond een hof gegroepeerde bouwdelen' (15). Dit complex wordt in teksten uit 1535-1538 geïdentificeerd als een 'huys ende hof ... voertijds geheten den spiegel oft thuy van hoochstraten' (16); we geven er dan ook de voorkeur aan het huis uit periode I als huis 'den Spiegel' te benoemen. Tot op vandaag ontbreken echter de nodige gegevens om een verantwoorde reconstructie van het complex mogelijk te maken. Tijdens de restauratie zou de kans in elk geval gegrepen moeten worden om samenstelling en ontstaansdatum nader te onderzoeken.

Zonder ons hier aan een uitvoerige bespreking van de straatgevel te wagen, willen we er toch op wijzen dat de aanwezigheid van een volledig bakstenen gevel in Leuven niet zo uitzonderlijk is als dikwijls wordt aangenomen. Dergelijke gevels zijn niet alleen typisch voor steden als Brugge en Damme, maar worden eveneens aangetroffen in steden waar de natuursteen een overheersende rol speelde, zoals bijvoorbeeld Utrecht, Lübeck, Luneburg en Kalkar (17), en daar zelfs bij de rijkste huizen. Uitzonderlijk is wel de vormgeving van de gevel; het gebruik van een spitsboogveld in de geveltop, mogelijk ontleend aan houten gevels waar dit motief veelvuldig werd toegepast, komt enkel sporadisch in baksteenarchitectuur voor. We vinden dit terug in een zijgevel van het huis Gruuthuse in Brugge, in een zijgevel van de Bijloke in Gent, in het huis 'de Cluyse', Oude Koornmarkt 26 in Antwerpen en in het huis 'Limburg' in de Naamsestraat in Leuven. Deze voorbeelden zijn echter alle soberder uitgewerkt dan het huis 'den Spiegel'; een gelijkaardige rijke versiering vonden we enkel terug in de gevel van het in de 18de eeuw afgebroken huis 'Zum Granen' in Keulen (derde kwart 14de eeuw) (18).

De datering van het huis 'den Spiegel' in het vierde kwart van de 14de eeuw-begin van de 15de eeuw, wat door diverse vorige onderzoekers werd vooropgesteld (19), werd bevestigd door de vondst van steengoed uit deze periode in het mortelbed van de oorspronkelijke vloer. Deze vondst, gekoppeld aan de bevinding dat de standvinken in de dakkap later werden ingebracht, laat toe het ontstaan van het huis te situeren rond de overgang van de 14de naar de 15de eeuw. Het baksteenformaat (26 à 28 x 12 à 13 x 5 à 6 cm) wijst in dezelfde richting.

Periode II: de familie Van tSestich (1490-1650)

Deze periode begint met de aankoop door Golijn Van tSestich van het domein waar het huis *LX* toe behoorde; voor zover kon worden nagegaan, behoort enkel dit gebouw nog tot de vroegere periode, en werden alle andere gebouwen door de familie Van tSestich of hun opvolgers opgericht.

Dit geldt in ieder geval voor het *achterhuis* dat — in tegenstelling tot wat Maesschalck-Viaene voor bewezen achtten (20) — niet samen met het huis *LX* werd opgericht en later uitgebreid, maar pas door een Van tSestich aan het huis werd toegevoegd.

De opgraving in het *achterhuis* toonde immers aan dat er zich in het verlengde van de noordgevel van het huis *LX* nooit een muur bevonden heeft; de 'weggekapte muur' die Maesschalck-Viaene tegen de noordoostelijke hoek van het huis *LX* aantreffen (21), bleek slechts een kleine steunbeer te zijn die de hoek van het oude huis versterkte.

Verder bleek dat het *achterhuis* van bij zijn oprichting in grondplan dezelfde omvang had als nu en dus rechtstreeks aansloot bij de grote *dwarsvleugel* (22), die waar-

schijnlijk uit dezelfde bouwcampagne stamt. In opstand echter zag het *achterhuis* er wezenlijk anders uit. In het noordelijk gedeelte bleef een deel van de oorspronkelijke dakkap bewaard, zodat ze in grote trekken gereconstrueerd kon worden; ook andere gegevens — in verband met vensteropeningen, gevels en balklagen — speelden hierbij een grote rol. Zo werd vastgesteld dat van de huidige drie woonlagen enkel de begane grond en de eerste verdieping origineel zijn. Alle zandstenen omlijstingen van de vensters vertonen op deze twee lagen dezelfde afgeschuinde dagkanten. Deze karakteristiek treedt ook op bij een aantal andere vensteropeningen in het huis *LX* en de *dwarsvleugel*, die alle uit dezelfde periode moeten dateren. Boven deze twee lagen bevond zich oorspronkelijk een hoge zolder, waarin de huidige tweede verdieping pas later werd ingebracht (23). De nu horizontaal afgesloten noordgevel had in oorsprong een punt- of trapvormige bekroning; die sloot een dwarskap af die dwars stond op de kap in de aslijn van het huis *LX* (afb. 5).

Deze reconstructie van het oorspronkelijke *achterhuis* wordt niet alleen onderschreven door ter plaatse aangetroffen sporen en aanwijzingen, maar is ook herkenbaar op een panorama van de stad Leuven uit 1560 (24); ook de plaatsing van de originele vensteropeningen in de achtergevel wijst in dezelfde richting.

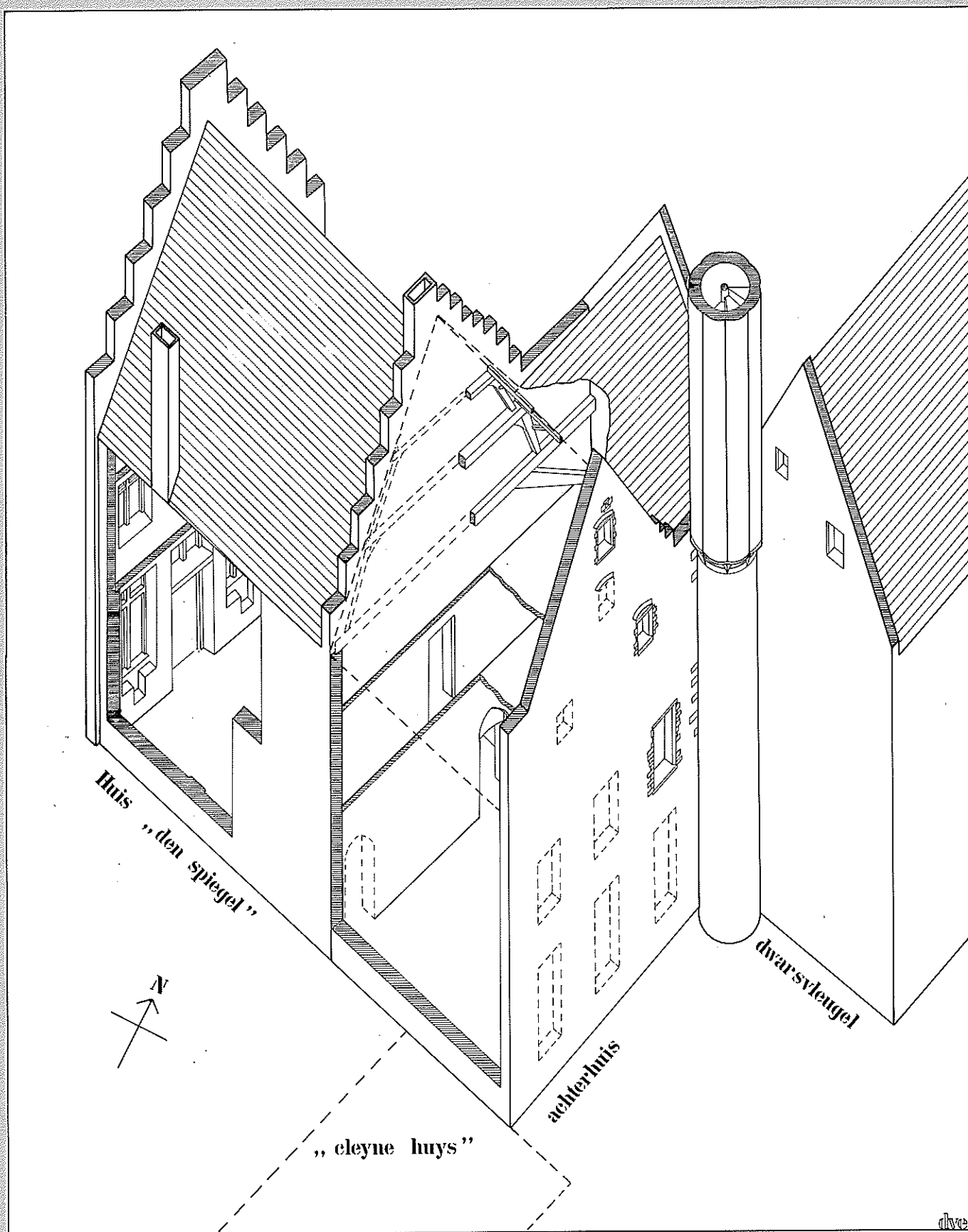
Hoe het *achterhuis* met de *dwarsvleugel* was verbonden, blijft nog onzeker. Van de door Maesschalck-Viaene veronderstelde *traptoren* in de noordoostelijke hoek van het *achterhuis*, werd geen enkel spoor aangetroffen (25). Wel bleek uit een zorgvuldig onderzoek van het *achterhuis* dat het huidige trappenhuis op die plaats zeker geen overblijfsel is van een vroegere *traptoren*, maar pas in de 18de eeuw in het *achterhuis* werd ingebracht: de binnenmuren die het trappenhuis omsluiten, staan onder en op de moerbalken die zelf dateren uit de 17de-eeuwse verbouwing.

Er zijn echter wel aanwijzingen dat de *traptoren*, die inderdaad afgebeeld staat op het reeds vermelde stadspanorama, zich bevond in de hoek tussen het *achterhuis* en de *dwarsvleugel* (25) (afb. 5). Hierop wijzen zowel dichtgemetselde openingen in deze hoek van de *dwarsvleugel*, als een verticaal patroon van zandstenen blokken in de achtergevel van het *achterhuis* (27). De betrokken gevel van de *dwarsvleugel* is nu spijtig genoeg met cement bekleed en kon niet onderzocht worden. Enkel een kleine opgraving op deze plaats kan uitsluitsel brengen. De buitengevels van het *achterhuis* staan op een ijzerzandstenen plint.

Voor het huis *LX* betekende de uitbouw van het complex Van tSestich een periode van veranderingen.

In de achtergevel, die nu tussenmuur werd, werden de oude vensteropeningen gedicht, en op de eerste verdieping wordt een verbindingsdeur (met zandstenen omlijsting met afgeschuinde dagkanten) aangebracht. Zoals het *achterhuis* kreeg de noordgevel van het huis *LX* een plint in ijzerzandsteen.

De voorgevel onderging ingrijpende veranderingen: de oude vensters en de deur worden vervangen door waar-

Afb. 5: reconstructie (axonometrie) van het centrale gedeelte van het Van 't Sestich-complex in de 16de eeuw (tekening auteur)

schijnlijk grotere openingen met zandstenen omlijsting; dat deze zandstenen elementen niet tot de oorspronkelijke gevel behoren, was op verscheidene plaatsen duidelijk merkbaar. Opvallend is dat we ook hier dezelfde afgeschuinde dagkanten aantreffen als in de oorspronkelijke venster- en deuropening in het *achterhuis*.

Aanvankelijk werd in het *huis LX* het oude vloerpeil behouden, maar in een latere fase werd de kelder uitgebrouwen en gedicht, de trap in de noordoostelijke hoek verwijderd, en een nieuwe vloer aangebracht in zandstenen tegels. In de twee opgravingsleuven in het huis werden slechts enkele van deze tegels 'in situ' aangetroffen; wel werd een groot deel van het mortelbed, met de afdrukken van de tegels, blootgelegd zodat het vloerpatroon grotendeels kon worden gerecupereerd (afb. 6).

Deze veranderingen aan het interieur van de 'sale', met zekerheid te dateren na de verbouwing van de voorgevel, kunnen misschien toegeschreven worden aan *Didier van tSestich* (1551-1585). Hij werd in 1577 voorzitter van de Raad van Brabant, en liet die aanvankelijk in zijn huis zetelen. Wordt de 'sale' aangepast om dienst te doen als vergaderzaal voor de Raad van Brabant? Het was ook pas in deze periode dat in de noordgevel een deuropening werd ingebracht.

Eventueel ook met *Didier Van tSestich* te associëren is een gietijzeren haardplaat, waarvan een fragment als hergebruik-materiaal in een waterafvoerkanal in het

achterhuis werd gevonden (afb. 7). De haardplaat is versierd met een wapenschild, met een kroon erboven en omgeven door de ketting van het Gulden Vlies. Op het wapenschild zijn nog herkenbaar: de wapens van Aragon, Napels, Sicilië, Castilië en Léon, evenals het wapen van Portugal dat het schild dateert na 1580; dit laatste wapen verschijnt immers pas vanaf die datum op het wapenschild van de koningen van Spanje; dit betekent dat dit wapenschild waarschijnlijk toegeschreven kan worden aan *Filips II*, onder wiens regering de Raad van Brabant in het huis Van tSestich verzamelde (28).

De periode Van tSestich betekende voor het *huis LX* hoofdzakelijk het aan de eigentijdse smaak aanpassen van het exterieur. Constructieve wijzigingen gebeurden er niet.

Het is duidelijk dat het *LX-naamteken* in de straatgevel pas in deze periode kan zijn aangebracht. In tegenstelling tot wat in vroegere literatuur werd vermeld (29), is dit naamteken niet uitgevoerd in 'baksteen van afwijkende kleur', maar het bestaat uit twee monolitische hardstenen lettertekens. Een tweede letter 'L' troffen we aan op de in de 18de eeuw verbouwde voorgevel van de dwarsvleugel (30). Volgens professor J. Steppe kunnen deze lettertekens die nog gotisch van trant lijken, wel teruggaan tot het eind van de 15de of de eerste helft van de 16de eeuw (31).

Afb. 6: opgraving in het 'huis LX', met mortelbed van de zandstenen vloer, daterend uit het eind van de 16de eeuw (foto auteur)

Afb. 7: fragment van een gietijzeren haardplaat; waarschijnlijk is het wapenschild van Filips II afgebeeld (foto auteur)

Periode III: de 17de eeuw

In 1650 wordt het complex Van tSestich verkocht aan twee families. Het zuidelijk deel wordt betrokken door rentmeester Van Veen, die er woonde tot zijn dood in 1682, het noordelijk gedeelte zal door de familie Baelemans tot in de 19de eeuw worden bewoond.

Zuidelijk gedeelte

Bij de verdeling van het domein werd ook het *huis LX* door Van Veen aangekocht, terwijl het *achterhuis* in twee ongeveer gelijke delen werd gesplitst.

Op de begane grond van het *huis LX* wordt in eerste instantie een nieuwe spiltrap gebouwd in de noordoostelijke hoek. De basis van deze trap was nog afgetekend op enkele van de hier 'in situ' bewaarde zandstenen vloertegels, terwijl er ook in de muren sporen van werden aangetroffen. Waarschijnlijk werd deze trap gebouwd ter vervanging van de traptoren, die nu immers tot het noordelijk gedeelte van het complex behoorde. De aanwezigheid van de doorlopende nis wees de ideale plaats aan voor deze nieuwe verticale verbinding (32).

Kort hierop echter voerde Van Veen een volledige herstelling door van zijn gedeelte, wat niet zonder gevolgen bleef voor het oude *huis LX* (afb. 8).

Ten zuiden van het huis, langs de straat, bouwde hij een volledig nieuwe *vleugel met poortgebouw* (33); hierdoor werd de deuropening in de straatgevel van het huis zelf overbodig, en werd ze veranderd in een venster. Aan-

sluitend bij dit poortgebouw komt tegen de zuidgevel van het huis een *galerij*, die vanuit de *sale* toegankelijk gemaakt werd door een nieuwe deuropening met zandstenen omlijsting (met rechthoekig ingesneden dagkanten, een karakteristiek die we bij alle verbouwingen en nieuwbouw uit deze periode aantreffen).

Tegen de zuidgevel van het *achterhuis* bouwde Van Veen een groot *traphuis*, dat aansloot bij het door hem herbouwde *cleyne huys* (herbouw door muurankers duidelijk gedateerd in 1661). Tengevolge van de efficiëntere verticale verbinding die door deze bouw in zijn woning tot stand werd gebracht (34), kon de spiltrap in het *huis LX* afgebroken worden. Dit ging gepaard met verdere veranderingen in de 'sale': de oude spaarnissen werden dichtgemetseld, er kwam een nieuwe (niet bewaard gebleven) vloer op 40 cm boven de vorige, en tegen de oostmuur werd een nieuwe monumentale haard gebouwd, waarvan enkel het onderste gedeelte van de bakstenen kernen bewaard bleef.

Ook in het zuidelijk gedeelte van het *achterhuis* grepen radicale veranderingen plaats. Waarschijnlijk bij de bouw van het nieuwe *traphuis* werden alle oude balklagen verwijderd, dit deel van het achterhuis iets hoger opgetrokken (in dit gedeelte verdween de oorspronkelijke dakkap en een nieuwe kap werd met hergebruikmateriaal ineengeknutseld), en een nieuwe verticale verdeling aangebracht. In de achtergevel werden op de nieuwe niveaus vensters aangebracht, soms met hergebruikte omlijstingen van de oude vensters, maar ook met nieuwe omlijstingen met rechthoekig ingesneden dagkanten.

Omzeggens alle door Van Veen uitgevoerde verbouwingen of toevoegingen zijn in hetzelfde baksteenformaat uitgevoerd: 24 x 11 x 5 cm.

Noordelijk gedeelte

Na de verdeling van het complex in 1650 behoorde van de *middenvleugel* enkel het noordelijk gedeelte van het *achterhuis* tot het deel dat door de familie Baelemans werd aangekocht.

Hier bleven, in tegenstelling tot het zuidelijk gedeelte, de oude niveaus wel bewaard. Het onderste deel van de zolder werd waarschijnlijk reeds in deze periode tot een volwaardige tweede verdieping uitgebouwd, daar op dit niveau in de noordgevel een nieuwe vensteropening werd aangebracht die dezelfde rechthoekig ingesneden dagkanten vertoont als in de constructies van Van Veen.

Periode IV: de 18de eeuw

Terwijl het noordelijk gedeelte van het complex in deze periode verder door de familie Baelemans werd bewoond, veranderde het zuidelijk gedeelte in 1683 opnieuw van eigenaar, toen het door de erfgenamen van Van Veen werd verkocht aan het College van de Hoge Heuvel. Voor beide delen was het een periode van drastische veranderingen.

Afb. 8 : reconstructie (axonometrie) van het centrale gedeelte van het vroegere Van 't Sestich-complex in de 17de eeuw (tekening auteur)

Afb. 9: reconstructie (axonometrie) van het centrale deel van het voormalige Van 't Sestich-complex in de 18de eeuw (tekening auteur)

In het *noordelijk gedeelte* werden in de 18de eeuw grote veranderingen doorgevoerd rondom de binnenkoer. Het interieur van de oude *dwarsvleugel* werd volledig vernieuwd; tengevolge van de gewijzigde verticale indeling in dit gebouw, was de *traptoren* nutteloos geworden, en zoals veel van zijn soortgenoten in deze periode, afgebroken. Ter vervanging werd in de noordoostelijke hoek van het *achterhuis* een traphuis ingebouwd, waarbij een deel van de binnenmuren gewoon tussen de oudere moerbalken werd geplaatst. De oude dwarskap én de bijhorende punt- of trapgevel, werden afgebroken (afb. 9). In de noordoostelijke hoek bleef een stukje van deze gevel behouden doordat het traphuis boven het nieuwe dak uitkwam. De nu horizontaal afgesloten gevel werd met een kroonlijst afgewerkt, en in het nieuwe dakgedeelte kwam een dakkapel te staan.

In het *zuidelijk gedeelte* van het complex had vooral het oude *huis LX* te lijden onder de komst van het College van den Hoge Heuvel. De grootste transformatie is te situeren ca. 1755, toen de nabijgelegen Proefstratepoort werd afgebroken, en een nieuwe rooilijn werd getrokken. Naast het poortgebouw van Van Veen, waarvan de opening werd dichtgemaakt, werd een nieuw *poortgebouw* opgericht. Met materiaal afkomstig van de Proefstratepoort werd over de hele lengte van de straatgevel van het College een hoge zandstenen plint aangebracht, dus ook aan de straatgevel van het *huis LX*.

De *galerij* van Van Veen tegen de zuidgevel van het huis werd omgebouwd tot een *traphuis*, waarbij een deel van het vroegere traphuis van Van Veen het moest vergelden. Bovendien werd hierbij ook een deel van de zuidgevel van het *huis LX* afgebroken. De 'sale' kreeg een nieuwe binnenmuur, op de eerste verdieping werd de grote ruimte opgedeeld, en op beide niveaus werden schouwen verplaatst of verbouwd, en de kruiskozijnen uit de vensters verwijderd. In de 'sale' werd het vloerniveau opnieuw verhoogd.

Periode V: 19de-20ste eeuw

In periode V (19de-20ste eeuw) gebeuren overal in de middenvleugel nog enkele kleine veranderingen, die echter niets essentieels inhouden voor het verloop van dit verhaal.

Restauratie van een 'complex huis'

Uit het overzicht is duidelijk gebleken dat de lange geschiedenis van het Van tSestichcomplex niet alleen chronische aanvallen van 'aanpassen aan de heersende mode' ten tonele bracht, maar dat de wisselende eigenaars en functies soms drastische veranderingen doorvoerden. Het rechtstreekse gevolg hiervan was dat vooral de relaties tussen de verschillende bouwdelen onherkenbaar werden, wat een ernstige hinder inhield voor een globale aanpak van de restauratie.

Dit gold vooral voor de *middenvleugel* waar de opeenvolgende historische situaties nog in mindere of meerdere mate aanwezig zijn gebleven (35). Voor de restauratie moet hier onvermijdelijk een keuze worden gemaakt. Vooral het *huis LX* dat, ondanks talrijke transformaties, binnen noch buiten zijn middeleeuws karakter kwijtraakte, is een uniek geheel, dat met het nodige respect moet worden benaderd.

Uitgaande van de inzichten die het onderzoek voortbracht, was het mogelijk een aantal voorstellen en opties te formuleren die een 'terugkeer' inhouden naar de toestand uit de 16de eeuw, tijdens de bewoning door de familie Van tSestich. Op die manier is het mogelijk het laat-middeleeuws karakter van het huis te respecteren, en het opnieuw in te schakelen in de interne circulatie van het complex, waar het bij de verdeling in 1650 van afgesneden werd. Deze ingreep werd dus niet ingegeven door 'historisch-sentimentele' redenen, maar bleek essentieel te zijn voor de praktische uitwerking van een globaal restauratieplan.

Eenzelfde voorstel kon niet worden gedaan voor het *achterhuis*: in het zuidelijk gedeelte ontstonden in de 18de eeuw enkele waardevolle interieurs die zeker gerespecteerd moeten blijven. De na 1650 doorgevoerde verdeling mag niet ongedaan worden gemaakt en het zuidelijk gedeelte wordt in zijn bestaande toestand behouden. Een andere situatie doet zich voor in het noordelijk gedeelte, dat na de verdeling een dienstgebouwtje werd. Het bleek evident dit gebouw zijn dienende functie te laten behouden, waarbij — vanzelfsprekend met behoud van bestaande bouwvolumes en gevels — zelfs grondige ingrepen verantwoord kunnen worden.

Samenvattend kunnen we stellen dat de resultaten van het onderzoek niet enkel op historisch-wetenschappelijk gebied van belang zijn, maar dat zij vooral de mogelijkheid boden tot het formuleren van voorstellen die de historische eigenheid van de gebouwen respecteren, en het oude gebouwencomplex opnieuw kunnen doen functioneren in een hedendaagse context.

Voetnoten

- (1) Maesschalck-Viaene, 1984. Hoewel we het op verscheidene essentiële punten oneens zijn met de bevindingen of conclusies van deze auteurs, moet toch gewezen worden op de grote waarde van het door hen uitgevoerde archief-onderzoek. Zonder de resultaten van hun onderzoek zou een evaluatie van het archeologisch onderzoek veel moeilijker en vooral veel tijdrovender zijn geweest. Wij hadden ook het geluk te beschikken over zeer gedetailleerde plannen en doorsneden van het gehele complex (Vanderhoydonck-Verlinden), zonder dewelke een aantal inzichten en vooral de reconstructietekeningen nooit tot stand waren gekomen.
- (2) Teneinde overbodige herhalingen en beschrijvingen te vermijden, worden een aantal termen en benamingen zonder meer overgenomen uit Maesschalck-Viaene, 1984.
- (3) Voor de historische achtergrond van de opeenvolgende bewoners verwijzen we vanzelfsprekend naar Maesschalck-Viaene, 1984.
- (4) Zowel Maesschalck-Viaene (1984, p. 20) als Vanderhoydonck-Verlinden (p.III. 2) beschreven de spaarnissen in de zuidgevel als nu dichtgemetselde boogopeningen. De spaarnissen in de noordgevel kwamen slechts tijdens het archeologisch onderzoek aan het licht. Dergelijke spaarvelden worden frequent in middeleeuwse

- huizen aangetroffen. Doordat gegevens over interieurs van middeleeuwse huizen in de literatuur helaas nog zeldzaam zijn, kunnen hieruit slechts enkele voorbeelden geciteerd worden: huis 'de Moriaan' in 's Hertogenbosch, laatste kwart 12de eeuw (Temminck-Groll, 1963, p. 41), het Sint-Pietersgasthuis in Arnhem, 14de eeuw (Temminck-Groll, 1963, p. 42), het huis gelegen Hoogstraat 1 in Hasselt (NL), ca. 1500 (ibid., p. 84) Bennett's Hall in Schrewsbury (Eng.), 13de eeuw (Wood, 1950, p. 64). Devliegheer (1975, p. 278) vermeldt een Brugs huis uit ca. 1500 waar zich in 'een zijmuur zowel in de kelder als op de begane grond grote en brede rondboognissen met afgeschuinde zijanten' bevinden. De hier geciteerde voorbeelden omvatten zowel weerganghuizen, diepe als insteekhuizen, zodat we gerust kunnen stellen dat deze spaarvelden niet tot één bepaald type behoren, terwijl uit de dateringen bovendien blijkt dat ze gedurende de gehele middeleeuwen werden toegepast.
- (5) Temminck-Groll (1963, p. 83) definieert een insteekhuis als een huis met '... een in principe zeer hoge begane grond, welke gedeeltelijk door een tussenvloer in twee lagen wordt verdeeld. Soms heeft de voorruimte de volle hoogte en is de achterste gedeeld, elders is juist de ruimte achter de voorgevel gedeeld. Ook komt deling over de volle lengte voor'.
 - (6) Bij Temminck-Groll (1963, p. 66, 93 en 131) staan drie woonhuizen beschreven waar de spiltrap rechtstreeks aansloot op de keldertoeegang. Ook Devliegheer (1975, p. XIV) wijst op het feit dat de trap tot de kelder soms de voortzetting van een spiltrap was.
 - (7) Rijksarchief Utrecht, Fonds Cud-Bisschoppelijk Clerezie, nr. 854, gepubliceerd door Maesschalck-Viaene (1984, p. 22).
 - (8) Bij Devliegheer (1975, p. 367, fig. 530) troffen we een afbeelding aan van identieke zitbanken.
 - (9) Dergelijke constructies worden in tal van middeleeuwse gebouwen aangetroffen. Verschillende voorbeelden gepubliceerd door Devliegheer (1975, fig. 9, 517, 644 en 663), geven een idee van de varianten die mogelijk waren van zo'n een hoekverbinding tussen moerbalk en muurstijl. Het oudste ons bekend voorbeeld werd aangetroffen in een woonhuis in Doornik uit XII (Schmid, 1923, p. 183).
 - (10) Vanderhoydonck-Verlinden, p. III.3.
 - (11) Maesschalck-Viaene, 1984, p. 10 en voetnoot 14.
 - (12) De 'zeer oude toegangsdeur naar de noordelijke binnenkoer' die Maesschalck-Viaene (1984, p. 10) vermelden, werd in feite pas in de 17de eeuw aangebracht, en verving misschien een oudere deuropening die zelf ten vroegste uit het einde van de 16de eeuw kan dateren; deze opening bevindt zich in de rechterhelft van de middelste spaarnis, en werd duidelijk in het bestaande metselwerk uitgekapt; de dorpel bevindt zich op het niveau van de vloer die op het eind van periode II in de 'sale' werd aangebracht.
 - (13) Maesschalck-Viaene, 1984, p. 10.
 - (14) Het is natuurlijk wel mogelijk dat er zich bij het huis LX een kleinere achterbouw bevond, tegen de zuidoostelijke hoek van het huis. In ieder geval schijnt er zich ten zuiden van het huis een 'schaalgie' bevonden te hebben (Maesschalck-Viaene, 1984, p. 13), terwijl een segment van de kelders van het 'cleyne huys' mogelijk tot deze achterbouw heeft behoord (ibid., p. 27, voetnoot 24).
 - (15) Temminck-Groll (1963, p. 3), die er bovendien op wijst dat dergelijke behuizingen vooral voorkwamen in het '... ruim opgezette middeleeuwse Keulen'. Een dergelijke situatie lijkt ook in dit deel van Leuven geleid te hebben tot het ontstaan van ruime complexe woningen.
 - (16) Stadsarchief Leuven, inventaris Cuvelier n° 7820, f. 79 en vv; citaat overgenomen uit Maesschalck-Viaene, 1984, p. 12.
 - (17) Temminck-Groll, 1963, p. 144. Wat het huis LX betreft, willen we er nog op wijzen dat ook in de andere gevels deur- en vensteropeningen volledig in baksteen zijn uitgevoerd.
 - (18) Vogts, 1930, afb. 270.
 - (19) Lemaire R. in een brief van 17.6.1937, gepubliceerd door Vanderhoydonck-Verlinden (vol. II, doc. 8); Temminck-Groll, 1963, p. 57; Bouwen door de eeuwen heen, dl. I, 1971, p. 247; Maesschalck-Viaene, 1984, p. 14.
 - (20) Maesschalck-Viaene, 1984, p. 13-14.
 - (21) Mondelinge mededeling.
 - (22) Bij Maesschalck-Viaene als de Golijn-Virulivleugel aangeduid, een benaming die we niet hebben overgenomen omdat het niet het enige gebouw is dat door één van beiden werd opgericht.
 - (23) Waarschijnlijk was de zolder door een tussenvloer verdeeld, een situatie die later aanleiding gaf tot het installeren van een woonlaag in het onderste deel van de zolder.
 - (24) Zie Maesschalck-Viaene, 1984, ill. 4.
 - (25) Maesschalck-Viaene, 1984, ill. 2, nr. 6 en p. 18.
 - (26) De traptoren zoals gereconstrueerd in de afbeelding is een eigenzinnige interpretatie van de afbeelding op het stadspanorama uit ca. 1650, die afgeronde zijden schijnt te suggereren... Een dergelijke vorm van traptoren is ons echter nergens elders bekend!
 - (27) Vanderhoydonck-Verlinden (vol. III, p. 1) stellen dat de achtergevel op die plaats '... verbreed lijkt. Er is weliswaar geen doorlopende voeg aanwezig, doch onderbroken door stroken in verband gemetseld. Ook enkele zandstenen geven de mogelijke (oorspronkelijke) grens van de gevel aan'. Aangezien een dergelijke verbreding van het achterhuis nooit heeft plaatsgehad, wijst deze naad o.i. eerder op de vroegere positie van de traptoren.
 - (28) We wensen hier Prof. J. Steppe te danken voor zijn hulp bij het ontcijferen van het zwaar door roest aangetaste wapenschild, en de historische informatie eromtrent.
 - (29) Temminck-Groll, 1963, p. 57.
 - (30) Maesschalck-Viaene (1984, p. 14) vermelden dat in sommige laat-16de-eeuwse familie-archieven sprake is van twee mooie huizen die het naamteken van de Van tSestichs dragen. Het is echter niet duidelijk of de 'L' in de dwarsvleugel als 'in situ' te beschouwen is, dan wel als hergebruikmateriaal in de in de 18de eeuw verbouwde gevel verzeild raakte.
 - (31) Mondelinge mededeling. Lemaire R. (1937) meende dat het naamteken '... is uitgekapt in gotische letters, vorm die in de 16de eeuw al lang buiten gebruik was'.
 - (32) Daar van de veronderstelde trap uit periode I geen enkel spoor werd aangetroffen (vermoedelijk verdwenen bij het uitbreken van de kelder en het aanbrengen van een nieuwe vloer in periode II), werd bijzondere aandacht besteed aan de mogelijkheid dat de doorlopende nis pas in periode III tot stand kwam. Er kon hiervoor echter geen enkele aanwijzing worden gevonden.
 - (33) Doordat het archeologisch onderzoek enkel de middenvleugel van het complex betrof, moesten we ons voor de historische evolutie van de omringende gebouwen noodgedwongen baseren op de bevindingen van Maesschalck-Viaene.
 - (34) We zien geen enkele reden om, zoals Maesschalck-Viaene (1984, ill. 2, nr. 10 en p. 20-21), te veronderstellen dat dit trappenhuis een door Van Veen uitgevoerde '... aanpassing (is) van de traptoren die in de oksel van het 'cleyne huys' en het 'grote huys' moet hebben gestaan'. Het oppervlak dat zij als deze traptoren aanduiden (nr. 10 op het plan), ontstond pas in de 18de eeuw, en is dus zeker nooit de kern (traptoren) geweest waaruit het grotere trappenhuis later ontstond.
 - (35) De situatie is minder complex in de andere vleugels, waar in de meeste gevallen de situatie van vóór de 18de eeuw volledig onherkenbaar is geworden, althans voor wat de interne organisatie betreft.

Bibliografie

- Devliegheer L., *De huizen te Brugge*, Tielt, 1975.
- Lemaire R., *Beschrijving en chronologie van Hotel 't Sestich, Toestand en Voorstel tot klassering. 17-6-1937*, Archief B.M.L., Afdeling Brabant, Leuven.
- Maesschalck A. en Viaene J., *De patriciërs woning van het geslacht Van tSestich in de Naamsestraat te Leuven*, in *M&L*, 3de jaargang, nr. 2 (april 1984), p. 7-30.
- Schmid-Burgk M., *Das Mittelalterliche Bürgerhaus in Henegau, in Belgische Kunstdenkmäler*, München, 1923, p. 179-202.
- Temminck-Groll C.L., *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht, 's Gravenhage*, 1963.
- Vanderhoydonck P. en Verlinden M., *Project Hogen Heuvel*, Eindwerk K.U.L., F.T.W., Afdeling Architectuur, Leuven, n.d.
- Vogts H., *Die Kunstdenkmäler der Stadt Köln*, zweiter Band, IV. Abteilung, Düsseldorf, 1930.
- Wood M., *13th century domestic architecture in England*, in *The Archaeological Journal*, Vol. CV, supplement, London, 1950.

Het gerestaureerde Van Peteghem-orgel (1780) in Sint-Lievens-Houtem

Patrick Roose, B.M.L.

Sint-Lievens-Houtem is een rustige, landelijke, Oostvlaamse gemeente, gelegen halfweg tussen Wetteren en Zottegem. Aan het uiteinde van het langgerekte marktplein liggen naast elkaar het gemeentehuis en de aan Sint-Michiel toegewijde parochiekerk.

De kerk, beschermd sedert 25.07.1942, heeft een Romaans koor, twee vierkante flankeertorens, een kapel uit de 11de-12de eeuw in Balegemse zandsteenarchitectuur. Het driebeukige bakstenen schip in classicistische stijl, dateert uit 1776. Het heeft een classicistische zandstenen westgevel en een bekronende vierkante toren. Het interieur bevat barokschildering. In de vernieuwingscampagne van de tweede helft van de 18de eeuw kaderen ook het meeste meubilair en het doksaal met orgel.

Auteurschap van het orgel

Alhoewel er, ondanks grondig archiefonderzoek, geen bouwcontract kon worden teruggevonden, kan het auteurschap van het orgel zonder de minste twijfel toegeschreven worden aan de Gentse orgelmakersfamilie Van Peteghem. Vooreerst wordt het werk vermeld door E.G.J. Gregoir, die in 1865 werklijsten van de Van Peteghems publiceerde, waaronder *'Houtem (St-Lieven), orgue comme à Velseque (1780)'*. De toeschrijving kan verder geschieden op basis van vergelijking van de constructie van diverse onderdelen — en niet in het minst van het pijpwerk — met andere werken van de orgelmakers Van Peteghem, werken die in deze streek talrijk aanwezig zijn. De stamvader van de Van Peteghem-dynastie, Pieter van Peteghem, was immers van Wetteren afkomstig en het hoeft dan ook geen verwondering te wekken hem in Sint-Lievens-Houtem aan te treffen voor de bouw van een nieuw orgel. Het bouwjaar 1780 wordt bevestigd door een inscriptie in het orgel: *'St Livinus ora pro nobis 1780'*.

P. Van Peteghem en zoon, orgelmakers

Pieter Van Peteghem werd geboren in Wetteren op 24 januari 1708 als zoon van een brouwer. Meer dan één toekomstig orgelmaker deed de interesse voor het vak op toen in zijn parochiekerk werken aan het orgel plaatsvonden: zo ook in Wetteren waar de Antwerpenaar G. Davit bij de Van Peteghems logeerde en Pieter de eerste

Zicht op de landelijke parochiekerk Sint-Michiel, beschermd bij Koninklijk Besluit van 25 juli 1942 (foto B.M.L.)

beginselen van de orgelbouwkunde bijbracht. Na een verdere bekwamingsperiode bij de illustere J.-B. Forceville (Antwerpen en Brussel) vestigde P. Van Peteghem zich zelfstandig in Gent, omstreeks 1733. Vanaf 1740 ongeveer begon hij aan een merkwaardige reeks schepingen in Vlaanderen. Naarmate zijn atelier uitbreiding nam, en ook zijn beide zonen mee begonnen te werken, werd het werkterrein uitgebreid tot het huidige Frans-Vlaanderen, Zeeuws-Vlaanderen en het toenmalige Brabant. De oudste zoon, Egidius Franciscus Van Peteghem (° Gent, 27 maart 1737 - † Gent, 5 maart 1797), bleek zeer ambulant en reef bestellingen binnen voor het Gentse atelier tot diep in Brabant en Noord-Brabant (thans Nederland). De tweede zoon, Lambert-Benoit Van Peteghem (° Gent, 5 maart 1742 - † Gent, 5 september 1807), stond van jongsaf aan de werktafel: het toeval heeft ons gegund een orgelpijp terug te vinden waarop de volgende inscriptie voorkomt: 'L=B= Van peteghem fecit 1756'. Blijkbaar mocht de fiere veertienjarige leerling zijn eerste werkstuk per uitzondering signeren, want voor het overige komen er op Van Peteghem-pijpwerk nagenoeg geen inscripties voor (behalve de toonhoogteaanduiding).

In 1776 was Pieter Van Peteghem te oud geworden om nog vaak op het terrein te gaan werken, en associeerde hij zich contractueel met zijn zoon Lambert-Benoit. Van toen af zijn veel bouwcontracten ondertekend met 'L.B. Van Peteghem et père'; Pieter bleef immers actief in het atelier tot aan zijn plotse dood op 4 juni 1787. Het is tussen genoemde data 1776 en 1787 dat het hoogtepunt

ligt in de produktie van de Van Peteghem-dynastie: we vermelden slechts enkele van hun grootste werken, die op orgelesthethisch gebied hoogtepunten van het rococo in Vlaanderen betekenen.

- 1758, Aalst (instrument thans ingrijpend gewijzigd);
- 1768, Affligem abdij (thans in ex-abdij Bonne-Espérance, Binche);
- 1771, Kortrijk Onze-Lieve-Vrouw (instrument verdwenen);
- 1772, Gent Sint-Jacob (instrument verdwenen);
- 1776, Gijzegem;
- 1777, Zele (onlangs gerestaureerd);
- 1778, Oudenaarde Onze-Lieve-Vrouw-van-Pamele (thans in Michelbeke);
- 1778, Haringe;
- 1780, Bottelare (instrument gewijzigd).

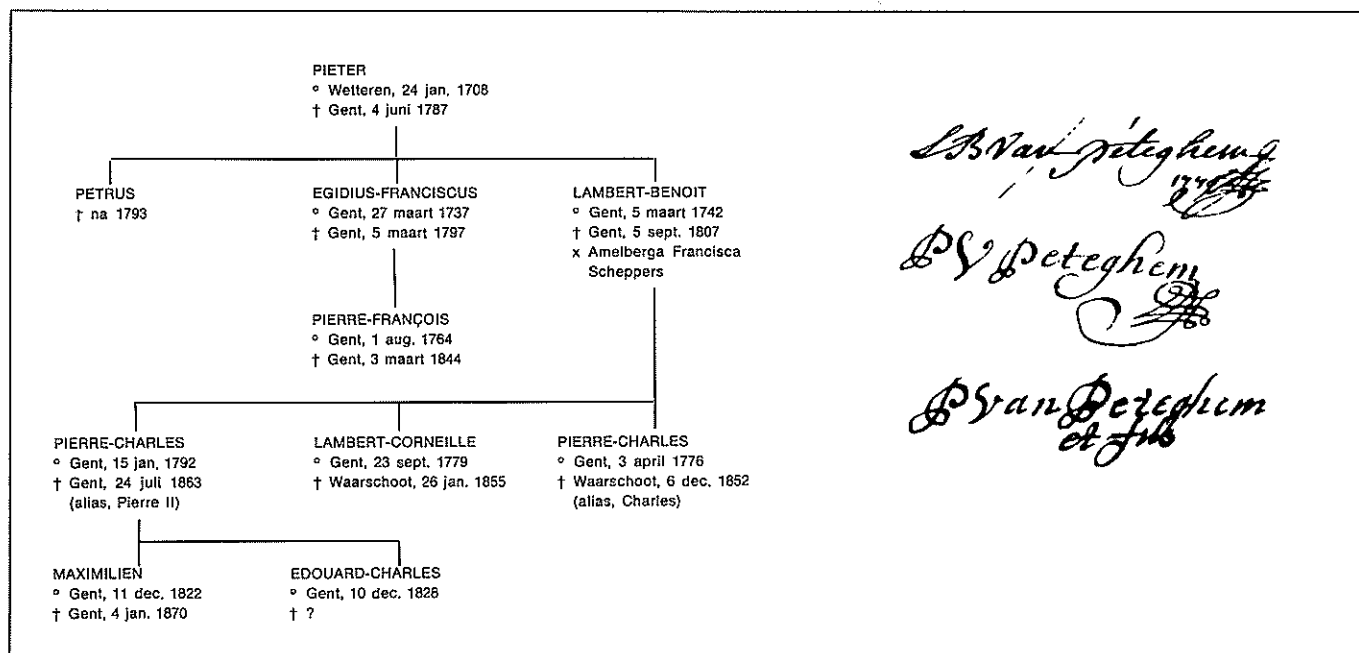
Vanaf omstreeks 1790 begon voor de orgelmakerij een zwarte periode als gevolg van de Franse Revolutie. Het is pas na het concordaat met Napoleon (1801) dat er een herademing kwam. In 1807, bij het overlijden van L.-B. Van Peteghem, wachtte zijn drie zonen dan ook een zware taak; zij zouden de Gentse orgelmakerij niet meer tot de bloei van weleer kunnen brengen.

Geschiedenis van het orgel

Het orgel in Sint-Lievens-Houtem werd in 1780 gebouwd door Lambert-Benoit Van Peteghem, orgelmaker in Gent; het is niet onwaarschijnlijk dat zijn vader, Pieter,

Hiernaast : het orgel na restauratie (foto D. Stengée)

Stamboom en handtekeningen van de orgelmakersfamilie Van Peteghem (overgenomen uit 'Vlaanderen', nr. 129, p. 347)

ook nog aan de constructie heeft meegewerkt. Vermoedelijk was dit het eerste orgel dat in de kerk een plaats vond. Het orgelbuffet vormde een geheel met het kort tevoren opgerichte tochtportaal met doksaal: ze zijn waarschijnlijk alle door dezelfde schrijnwerker gemaakt, wiens naam ons helaas niet bekend is; orgelmakers maakten doorgaans geen orgelbuffetten.

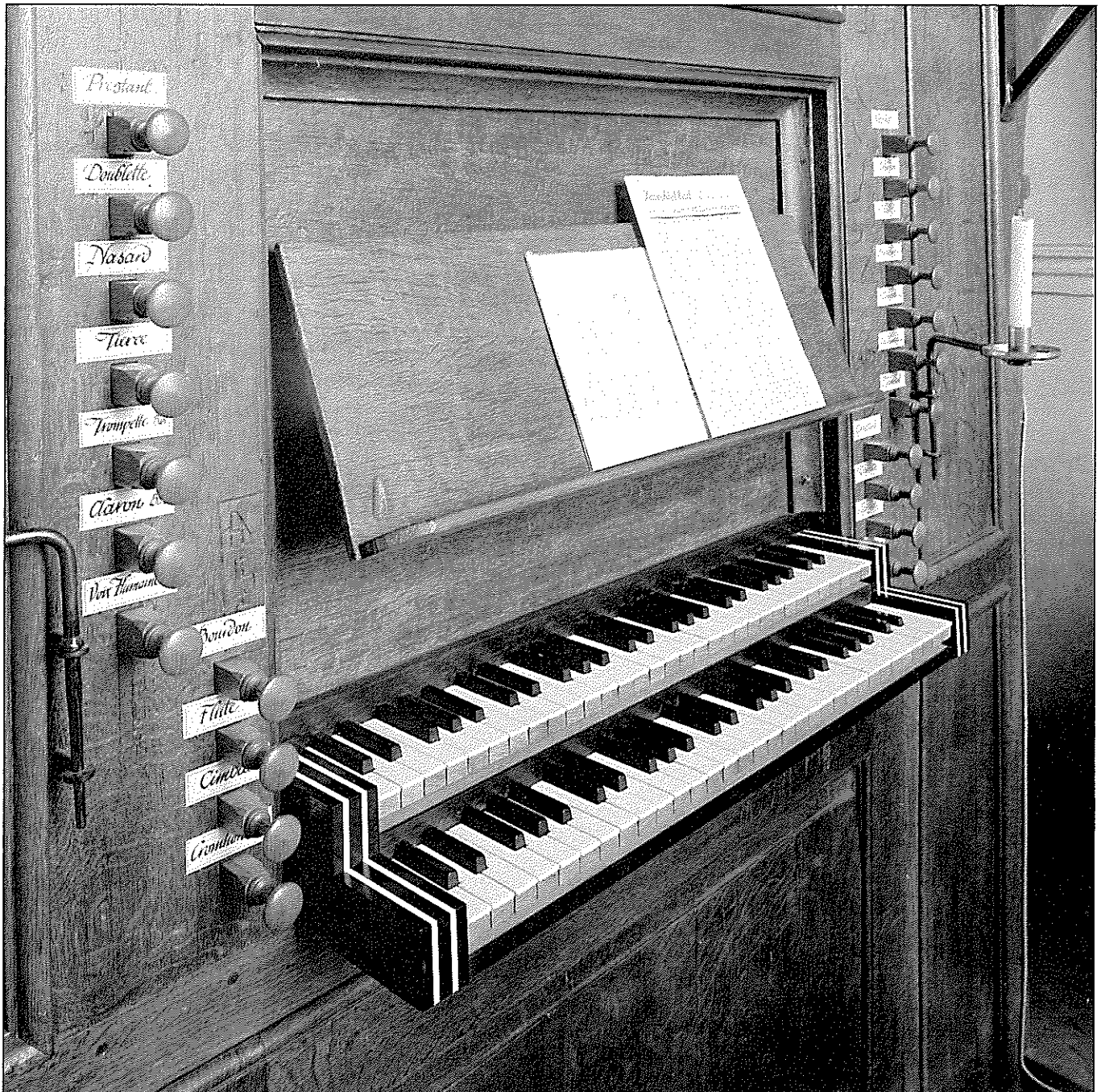
Het orgel zelf werd een instrument met 1 klavier en 11 registers (waaronder 2 half-registers en 1 deelbaar register), alsook 2 effect-spelen. Een voetklavier is er — naar uit analyse van het meubel mocht blijken — nooit geweest. Bij de demontage en de analyse tijdens de restauratie is ontdekt dat er aanvankelijk ook nog een echo-werkje aanwezig geweest is; het werd wellicht in 1901

verwijderd. Een echo is een klein klavier dat enkel in de discant bestaat, dit wil zeggen enkel die helft waar de rechterhand speelt is uitgebouwd; klein van omvang en van kostprijs, geeft het toch de mogelijkheid tot alternerend klavierspel.

Omdat er maar weinig kerkarchief meer bewaard is, moeten we wachten tot 1862 om nog iets over het orgel te vernemen: in dat jaar komt Pierre-Charles Van Peteghem (1792-1863), zoon van Lambert-Benoit, het orgel herstellen en meteen uitbreiden. Wat deze uitbreiding inhield is niet meer te achterhalen, daar alle sporen hiervan in 1901 uitgewist werden.

In 1870 was aan de orgelactiviteiten van de Van Peteghems een betreurenswaardig einde gekomen en sinds-

Het klavier met de 11 registers (foto D. Stengée)

dien namen diverse kleinere orgelmakers het werkterrein over. In 1881 zijn het de gebroeders C. & A. Delmulle uit Nokere die in Sint-Lievens-Houtem herstellingen uitvoerden. In 1887 vinden we tweemaal Louis Lovaert, orgelmaker in Gent, aan het werk: in januari voor onderhoud en niet-gespecificeerde reparaties, en in september voor het plaatsen van een nieuwe blaasbalg (type magazijnbalg).

Het jaar 1901 werd een trieste bladzijde uit de geschiedenis van het orgel: zogezegd om het aan te passen aan de smaak van de tijd werden ingrijpende wijzigingen doorgevoerd, die vanuit de huidige visie op monumentenzorg ronduit als verminkingen en een aanzet tot verval moeten worden bestempeld. We citeren hierna de vermelding aangaande deze ingreep, zoals ze neergeschreven staat in een rekeningboek bewaard in de pastorie van Sint-Lievens-Houtem; iedere orgelkenner zal zich onmiddellijk de draagwijdte van de transformatie realiseren:

'Jaar 1901

8 september : aan Joris Frères, Facteurs d'Orgues d'Eglise Brevetés voor: het orgel kuischen en op-nieuw intoneren, een nieuwe speelkas plaatsen van voren het orgel, eenen nieuwen Bourdon 16 voet plaatsen in hout, eenen salicional 8 voet de 12 grote in hout gestopt, eene voix Celeste 8 te beginnen van de 2e do, herplaatsen van orgel en repareren van den blaasbalg, een oud nieuw (sic) klavier, eenen nieuwen tremolo (gratis) en twee pedals voor de registers open en toe te doen ... 1.350 Fr'.

Ter verduidelijking moeten we er nog bijvoegen dat de plaatsing van een vrijstaande speeltafel vóór het orgel inhield dat dit orgel uit de doksaalbalustrade werd losgemaakt en zowat 2,5 m naar achteren geschoven werd op het doksaal.

In de jaren 1930 werd dan nog een elektrische windmachine bijgevoegd door B. Godefroid & zonen uit Oudenaarde. Zij waren hoofdzakelijk pianohandelaar, en eerder gelegenheidsorgelmaker. Tijdens de jongste decennia werd nog enkele keren onderhoud uitgevoerd door de firma Van de Loo uit Leuven.

Sedert 1901 was het historische Van Peteghem-orgel gedegradeerd tot een halfslachtig muziekinstrument, dat bovendien niet meer op een adequate manier te onderhouden viel. In het begin van de jaren '70 was het instrument tenslotte compleet onbespeelbaar geworden en werd de eredienst 'opgeluisterd' met een elektronisch apparaat.

Het is dan ook tijdens de eerste inventarisatiecampagne (1974) door de pas opgerichte Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg, dat het orgel van Sint-Lievens-Houtem als het ware herontdekt werd en onmiddellijk onderkend als een tot dan toe onbekend gebleven Van Peteghem-werk.

Het is in Oost-Vlaanderen dat — mede als gevolg van de vermelde orgelinventarisatie — de eerste echte restauratiedossiers op gang gekomen zijn. Zo ook in Sint-Lievens-Houtem, waar pastoor Jozef Van Vlaenderen het

onmogelijke heeft gedaan om het gemeentebestuur te overtuigen van de noodzaak tot revalorisatie van zijn waardevol kerkorgel. Vermits het kerkgebouw beschermd is als monument, en het orgel vanwege zijn historische waarde mede begrepen is in die bescherming, kon gerekend worden op overheidssubsidie, 60 % van het Rijk, 20 % van de Provincie Oost-Vlaanderen en 20 % van het Gemeentebestuur van Sint-Lievens-Houtem. Er was dus geen enkele belemmering voor de Kerkfabriek om spoedig een restauratieontwerp te laten opmaken. Toen uiteindelijk alle overheidsinstanties hun goedkeuring verleend hadden aan het restauratieontwerp — opgemaakt in opdracht van de Kerkfabriek door orgel-deskundige Gabriël Loncke uit Overmere (gedateerd 9.4.1975) — stond het licht definitief op groen. Toch heeft het nog tot 3 mei 1979 geduurd eer de aanbesteding werd gehouden; het werk werd toegewezen aan orgelmaker Ghislain Potvlieghe-De Maeyer uit Ninove-Denderwindeke, die op 1 april 1980 het 'bevel tot aanvang der werken' (zoals dat in administratieve taal heet) kreeg. De restaurateur had een goede twee jaar de tijd om stipt alle bepalingen van het lastenboek uit te voeren. In januari 1983 werd het werk voorlopig opgeleverd; de definitieve aanvaarding volgde een jaar later.

Het is onthutsend dat de periode van vernieuwde belangstelling voor het historisch orgel in Vlaanderen, die pas sinds de vroege jaren '70 op gang gekomen was, wegens allerhande financiële beperkingen thans alweer aan het uitdoven geraakt. Precies binnen die periode wist pastoor J. Van Vlaenderen de revalorisatie van zijn orgel te bewerkstelligen: hij heeft daarbij zijn welverdiende opruststelling niet willen aanvragen vooraleer het klinkende resultaat van zijn jarenlange ijver in de Sint-Lievens-Houtemse kerk te horen was.

Sinds zijn restauratie geniet dit orgel de belangstelling van vele organisten en organologen uit binnen- en buitenland: tot nog toe ging de aandacht vrijwel exclusief naar het Van Peteghem-orgel in Haringe (1778). En zoals in Haringe in het verleden, zijn er in Sint-Lievens-Houtem plannen voor diverse radio- en grammofoonplaatopnamen.

De restauratie

Voor een volledige technische beschrijving is op deze bladzijden geen plaats; het zou ons in dit kader te ver leiden. We zullen ons daarom beperken tot de essentie van de restauratiewerkzaamheden.

Het orgel werd in 1974 in fel gedegradeerde toestand aangetroffen:

- het orgelbuffet was uit de doksaalbalustrade losgemaakt en achteruit geschoven; alleen het kleine pijpenfront (dat toen geen klinkende functie had) was in de balustrade blijven zitten; het meubel was op diverse punten beschadigd;
- er was een vrijstaande speeltafel (d.i. een klein meubel met de klavieren en registertrekkers erin) ge-

plaatst vóór het orgel; slechts een gedeelte van de oude toets- en registertractuur was hierbij bewaard gebleven (o.m. het wellenbord); de klavieromvang was gewijzigd tot C-g^{'''};

- de oude windlade was bewaard, doch gedeeltelijk bezet met nieuw en veel te groot pijpwerk;
- de oude windvoorziening (hoogstwaarschijnlijk een drietal spaanbalgen) was verdwenen;
- delen van het oude pijpwerk (waarvan gelukkig meer dan de helft bewaard was gebleven) waren erg verminkt.

De restauratiewerkzaamheden gingen aan met de demontage en een opmeting van alle oude onderdelen (het pijpwerk werd zeer gedetailleerd opgemeten).

Ziehier de toestand na de restauratie:

('oud' wil zeggen: daterend uit 1780, 'nieuw' wil zeggen: vervaardigd door restaurateur Gh. Potvlieghe).

Orgelkast

Alle geschonden regels en stijlen, paneelwerk, lijsten en snijwerk werden hersteld. Verf- en vernislagen werden verwijderd en het meubel werd opnieuw geboend met was. De kast werd op haar originele plaats teruggeschoven en opnieuw verankerd in de zijmuren.

Pijpwerk

Om het ontbrekende pijpwerk zo getrouw mogelijk te reconstrueren werden niet minder dan 15 Van Peteghem-orgels in dezelfde streek en uit dezelfde periode onderzocht. Uit een metaalanalyse gemaakt door de Rijksuniversiteit Gent kon worden geconcludeerd dat de metaallegering voor het nieuw te maken pijpwerk uit 4,87 % tin, 0,4 % antimonium en 94,7 % lood diende te bestaan. Dit metaal werd gesmolten, gewalst alsook geschaafd en gehamerd in het atelier van de restaurateur die een van de weinige orgelmakers is die dit vak nog beheerst.

Hoofdwerk (bespeeld vanop het bovenste klavier):

Cornet 5 koren: de 3 kleinste koren: oud, de 2 grootste: nieuw.

Prestant 4 voet: oud; de grootste pijpen, die in het front staan, werden opnieuw met tinfoel bekleed.

Bourdon 8 voet: oud.

Doublette 2 voet: oud.

Flute 4 voet: oud.

Nasard 3 voet: deels oud; nieuwe aanvullingen.

Tierce (1 3/5 voet): nieuw.

Fourniture 4 koren: nieuw.

Trompet 8 voet (deelbaar in bas en discant): oud.

Claïron 4 voet (enkel bas): nieuw.

Voix humaine 8 voet: nieuw.

Positief (bespeeld vanop het onderste klavier):

Bourdon 8 voet: nieuw.

Corneture 2 koren: nieuw.

Doublette 2 voet: de grootste pijpen waren reeds aanwezig en stonden in het frontje in de voet van de kast (in de balustrade dus); de kleine pijpen zijn nieuw.

Flute 4 voet: nieuw.

Larigot 1 1/3 voet: nieuw.

Cymbal 2 koren: nieuw.

Kromhoren 8 voet (deelbaar in bas en discant): nieuw.

Wat betreft de nieuwbouw van dit positief: Van Peteghem had in origine voor menig dergelijk orgel voorzien dat het inderdaad met een positief of onderwerk zou kunnen worden vervolledigd, en plaatste daarom reeds een prospect (pijpestok met boringen én twee-voets pijpen) in de onderkast.

Bijspelen:

Rossignol & Ventille: nieuw.

Tremblant (in het windkanaal liggende vibrato-klep): nieuw.

Uit de nog beschikbare authentieke corpuslengtes van het oude pijpwerk in Sint-Lievens-Houtem werd een oude stemming ('temperatuur') afgeleid met een viertal reïne tertsen erin. De toonhoogte ('diapason') is ongeveer een halve toon lager dan wat thans gebruikelijk is.

Windladen

De eikehouten hoofdwerklade uit 1780 werd grondig gerestaureerd (winddicht maken, ventielen vlakken en van nieuw leder voorzien, pijpstokken terug bevestigen met handgesmede spijkers, ...).

De lade van het positief is nieuw en werd geconcepieerd naar Van Peteghem-model, zij het met gesponseld fundament in plaats van een volledig blad boven de scheien. Dit was voornamelijk met het oog op de bedrijfszekerheid bij de huidige verwarmingssystemen in de kerk. Er werd een zelfregistrerende hygrometer bij het orgel geplaatst om een permanente controle te hebben op de klimatologische omstandigheden (die sterk beïnvloed worden door de verwarming).

Tractuur

Het wellenbord van het hoofdwerk en een gedeelte abstracten waren nog origineel gebleven, maar voor het overige moesten ruim wat onderdelen van de mechaniek gereconstrueerd worden. Voor het positief moest uiteraard alles nieuw gemaakt worden. Het hoofdwerk werkt met een trekmechaniek, het positief met een stekersmechaniek. De registertractuur moest voor beide werken zo goed als nieuw vervaardigd worden.

Klaviatuur

Er werden twee nieuwe staartklavieren gemaakt naar Van Peteghem-model; de toetsen werden belegd met ebehout (halve tonen) en met gepolijst beleg uit gebleekt been (hele tonen). Dit alles werd tot in het kleinste onderdeel zelf vervaardigd door de orgelrestaurateur.

De beide klavieren kunnen samengevoegd worden door middel van een schuifkoppel. De klavieromvang is C-D - f^{'''} (dus 53 toetsen per klavier).

Windvoorziening

De bestaande blaasbalg (een magazijnbalg) moest helemaal vernieuwd worden; hij wordt gevoed door een elek-

trische ventilator. De winddruk bedraagt 92 mm W.K. In oorsprong waren er, zoals toen gebruikelijk, een driel tal spaanbalgen, doch hiervan is geen spoor meer overgebleven; men heeft het niet opportuun geacht om spaan- of schepbalgen te reconstrueren vanwege hun delicate manuele bedieningswijze en ook omdat het niet gemakkelijk is om er een elektrische ventilator op aan te sluiten.

De windkanalen, de Tremblant en de Rossignol zijn nieuw (een 'Rossignol' is een in de 18de eeuw geliefd effect-register dat vogelgetjilp nabootst).

De officiële inhuldiging van dit orgel gebeurde op 7 september 1984. Na de inzegening door vicaris-generaal F. Temmerman, afgevaardigde van de bisschop van Gent, volgde een concert waaraan werd meegewerkt door organist Antoon Fauconnier en het parochiaal zangkoor van Sint-Lievens-Houtem. A. Fauconnier kreeg de opdracht tot de orgelbespeling toebedeeld, omdat hij in zijn functie van inspecteur orgelzaken bij het Bestuur voor Monumenten en Landschappen, de restauratiewerken nauwlettend en intens had begeleid.

Voor een uitgebreide woordenlijst verwijzen we naar dr. A.J. Gierveld, Inleiding tot de orgelbouw, Gereformeerde Organisten Vereniging, 1983 (4de druk) p. 63-75.

Bibliografie

- Gregoir E.G.J., *Historique de la Facture et des Facteurs d'Orgues*, Antwerpen, 1865, p. 198.
- Loncke G., *Bijzonder bestek & plans met betrekking tot de restauratie van het orgel te Sint-Lievens-Houtem*, Overmere, 1975 (onuitgegeven administratief dossier).
- Potvlieghe Gh., *Het Historisch Orgel in Vlaanderen*, deel I, orgelinventaris uitgegeven door de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg, Brussel, 1974, p. 130.
- Potvlieghe Gh., *Het gerestaureerde Van Peteghem-orgel te Sint-Lievens-Houtem*, in *Orgelkunst*, driemaandijks tijdschrift uitgegeven door de Vlaamse Vereniging ter Bevordering van de Orgelkunst v.z.w. jg. VII, nr. 1, maart 1984, p. 11-20.
- *Het rococo-orgel in Vlaanderen*, (themanummer over de orgelmakersfamilie Van Peteghem, bijdragen van verschillende auteurs), in *Vlaanderen*, jg. XI, Roeselare, 1972.
- *Programma-brochure*, samengesteld naar aanleiding van de inhuldiging van het gerestaureerde orgel te Sint-Lievens-Houtem, 7 september 1984.

KLANKOPNAMES

Op het gerestaureerde Van Peteghemorgel in Sint-Lievens-Houtem, evenals op het Van Peteghemorgel in Semmerzake, dat in een volgende aflevering van M & L wordt toegelicht, speelde organist Joris Verdin aangepaste literatuur, o.a. werk van Mathias Vanden Gheyn en Nicolas Chretien Van Der Borcht. Van beide orgels werd een uitgebreide klankband gemaakt, waarvan de voornaamste stukken binnenkort op plaat zullen verschijnen. Meer informatie hierover volgt ...

De Waux Hall in Brussel

G.J. Bral, kunsthistoricus

In 1933 vond het laatste concert plaats in de Waux Hall-kiosk in het Brusselse Warandepark. Een en ander was het gevolg van een evolutie in de vrijetijdsbesteding die zich in onze westerse wereld vanaf de jaren '30 heeft doorgezet, mede onder invloed van radio en bioscoop. Danspartijen en concerten in openlucht raakten 'uit de mode'.

Vanaf dit laatste concert in de Waux Hall zette het verval van het gebouw in met als resultaat de toestand die we vandaag kennen: een weinig romantische, ontoegankelijke 'quasi-ruïne'; bestemmingsloos.

Sedert enkele jaren wordt middels een aantal gebruiksvoorstellen getracht het complex nieuw leven in te blazen: een bijkomend klein plateau voor het Koninklijk Park Theater (architect Demaret, 1981 in opdracht van de Stad Brussel, Architectuurdienst) of een joggersbuffet met ondergrondse uitbreiding (Witboek C.F.C., 1986)? In het licht van de huidige schaarse middelen konden deze ideeën de financiële analyse, uitgevoerd door de stadsdiensten, niet doorstaan.

Investeringskredieten, instandhoudings- noch werkingsmiddelen konden bij de openbare besturen gevonden worden. De muziekkiosk en de bijhorende hoefijzervormige galerij leken gedoemd tot verder verval en misschien zelfs afbraak. De overige gebouwen — het café Velloni, het Parktheater — stellen niet zo'n probleem: private organismen hebben een huurpachtovereenkomst met de stad Brussel en zorgen voor animatie en ... onderhoud.

Toeval en doorzettingsvermogen maken soms de gekste ideeën reëel. Een 'kunstliefhebber en kunsthistoricus' ontdekte toevallig de noodtoestand van de oude kiosk. Hij kon de stadsdiensten overhalen de kiosk te laten onderzoeken op de mogelijkheid er een woongelegenheden in onder te brengen. De nodige investeringen zouden dus eventueel uit de particuliere sector komen. De intentie werd in een huurovereenkomst gegoten waarbij de stad zich verzekerde van het (mogelijk) gebruik van het proscenium (voorscène).

De nieuwe huurder vroeg ons in september 1985 hem te begeleiden en te adviseren als architect. De zeer 'gevoelige' ligging van de kiosk in het park — vlakbij het parlement en de Cercle Royal Gaulois — noopte tot omzichtigheid. Een degelijke kunsthistorische analyse van het complex van de Waux Hall leek dus des te meer een conditio sine qua non.

Deze studie werd toevertrouwd aan Guido Jan Bral, met wie wij reeds samenwerkten voor de samenstelling van het restauratiedossier van het Concert Noble-gebouw (Henri Beyaert, 1873).

*J. Van Dessel, architect-stedebouwkundige
vennoot Groep Planning - Brussel (3.1982 - 6.1986).*

Zonder de inzet van volgende personen zou dit dossier niet tot stand gekomen zijn. We danken hen dan ook voor hun vertrouwen en medewerking.

De heer G.J. Bral, zaakvoerder van het Restaurateurscollectief p.v.b.a.

De heer E. d'Huart, opdrachtgever.

De heer Leclercq, schepen van Schone Kunsten, stad Brussel.

De heer Deleau, adjunct-secretaris, stad Brussel.

De heren Detandt, Lessine en Bigarre, resp. architect diensthoofd, hoofdarchitect en architect op de architectuurdienst van de stad Brussel.

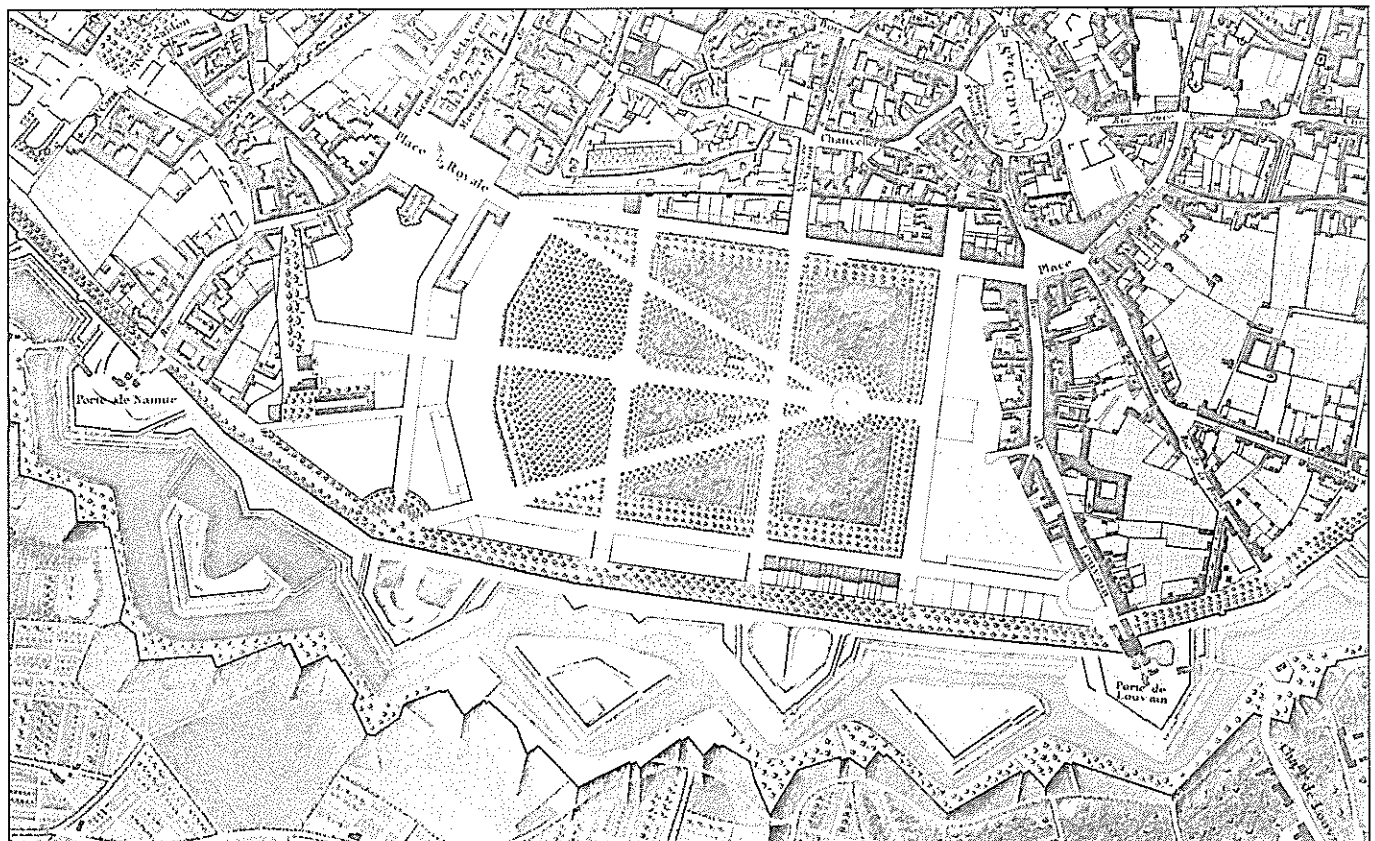
1780: oprichting van de Waux Hall

Op het einde van de 18de eeuw werd het gebruikelijk in de toen opkomende openbare tuinen, parken en wandelingen, ontspanningsinfrastructuren te creëren, waar naast drank- en eetgelegenheden ook allerlei vermaak werd aangeboden in de vorm van muzikale en theatrale spektakels. Het oeridee zou ontstaan zijn in de tweede helft van de 17de eeuw, in Engeland, waar in de tuinen van graaf van Breauté, bijgenaamd 'Faulk', allerlei gemakkelikheden werden georganiseerd. Zijn tuinen kregen weldra de benaming 'Vaux Hall Gardens' toebedeeld. Dat initiatief kende onmiddellijk navolging. Op korte termijn verreezen in de belangrijke Westeuropese steden gelijkaardige complexen, meestal op privé-basis: de 'Vauxhall d'hiver' van Parijs (1764), in ons land de Waux Halls in Spa (1769) en in Brussel (1780)... (1)

De site. Van classicistisch naar romantisch park

Het Koningsplein en het Park zijn een belangrijke realisatie van het laat-18de-eeuws classicistisch urbanisme, volgens de principes van Charles de Wailly (1730-1798), internationaal schilder-architect van formaat. Charles de Wailly verbleef trouwens in de hoofdstad in juli 1785 om zijn eerste urbanistische projecten voor een nieuwe Muntscouwburg, gepland vlak bij de Zavel, voor te leggen. Deze plannen werden niet gerealiseerd (2).

Topografisch plan van Brussel door L.A. Dupuis, 1777.

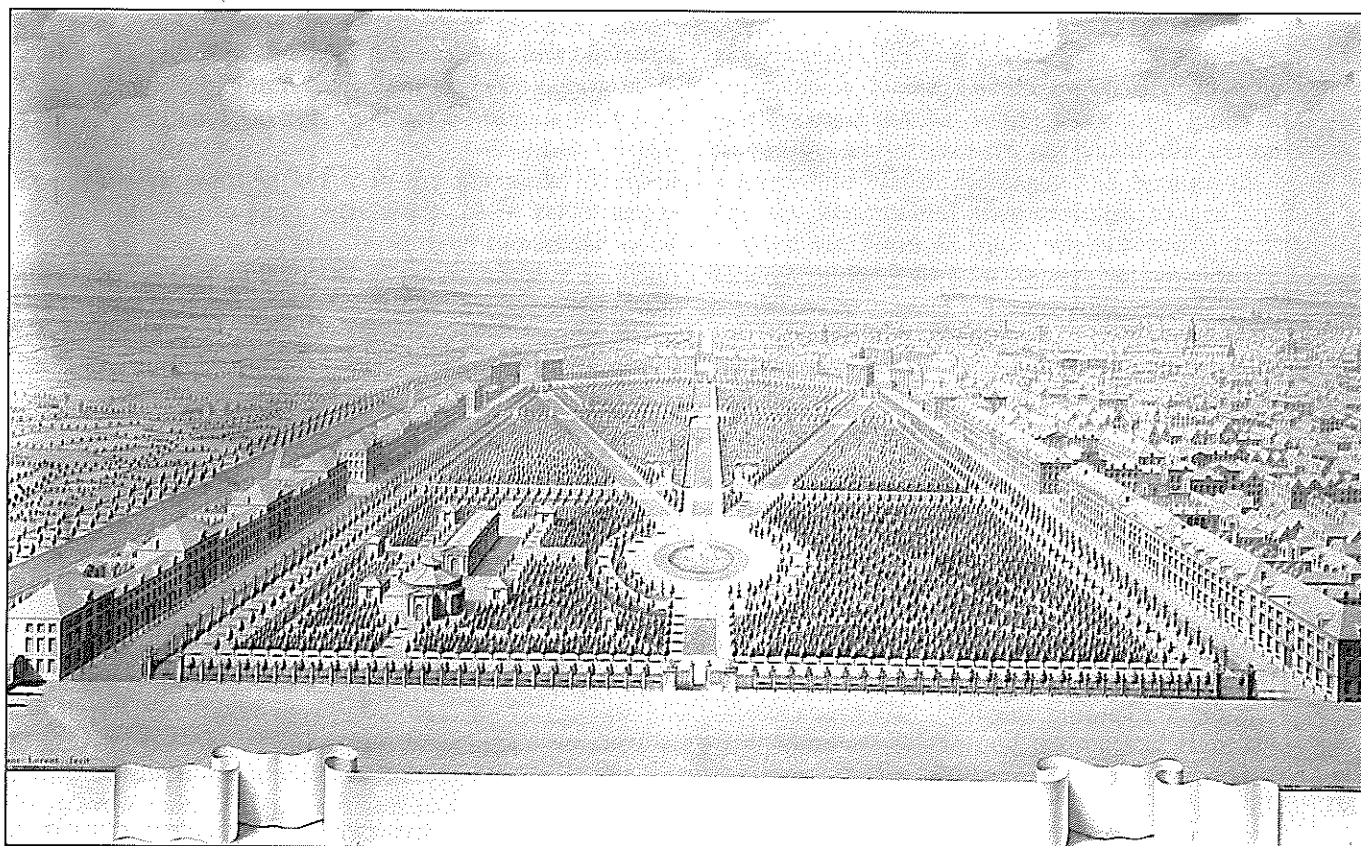

De ideeën van deze kunstenaar kunnen invloed hebben gehad op architect Barnabé Guimard († 1792), geassocieerd met de Weense landschapsarchitect Joachim Zinner, die van de Oostenrijkse regering opdracht kreeg de plannen te ontwerpen voor een openbaar park op de site van de oude tuinen van het Hertogelijk Paleis, door brand vernietigd in 1731.

Toen in 1776 een verdrag werd gesloten tussen de Stad Brussel en de Regering omtrent aanleg en bebouwing van en rondom het park, nam de Stad de nivellering van de verwaarloosde grond en de aanleg van de drie lanen rondom op zich. De gebouwen die werden opgetrokken op de percelen langs die lanen, werden door een urbanistisch reglement aan zeer strenge regels onderworpen. Datzelfde reglement zal vermoedelijk ook gelden voor de eerste ernstige bouwphase van de Waux Hall, dus voor gebouwen op te trekken binnen het parkdomein, wat zeker niet was voorzien in de oorspronkelijke plannen van Zinner (3).

Het initieel plan voorzag een sterk symmetrische opbouw: drie lanen vertrokken vanuit het Paleizenplein, één centraal en twee naar de uithoeken. Twee horizontale lanen kruisten het tracé en verdeelden het park in drie delen. De massieven die aldus ontstonden werden heel patroonmatig met bomen beplant, de lanen met bomen afgelijnd. Wanneer nu de Oostenrijkse autoriteiten in 1780 aan de concessiehouders van de Muntscouwburg, de gebroeders Bultos, de toelating verlenen tot het oprichten van een Waux Hall in het park zelf, zal dit in eerste fase gepaard gaan met respect voor de strenge bouwvoorschriften in het algemeen en de symmetrische aanleg van het park in het bijzonder.

François Lorent, graveur, maakte dit ideaalplan in opdracht van de Oostenrijkse regering in 1780, in nauwe samenwerking met Jean-Baptiste Martin en Barnabé Guimard, architect (Stadsmuseum Brussel).

Toch wordt met deze eerste bouwtoelating het startsein gegeven voor het romantisieren van de parkaanleg. Blijft de hoofddeling van het park behouden, de individuele wandelroutes binnen de 'bosquets' daarentegen wijzen op een kruising van het Franse classicistische principe en het Engelse landschappelijke type. Binnen die overgang ontstaat en groeit de Waux Hall (4).

Bultos en Montoyer

In 1779 dient de 'Société de l'Académie de Musique', het latere 'Société du Concert Noble', een bouwaanvraag in om een concertzaal op te richten in het park; een aanvraag die zonder gevolg bleef.

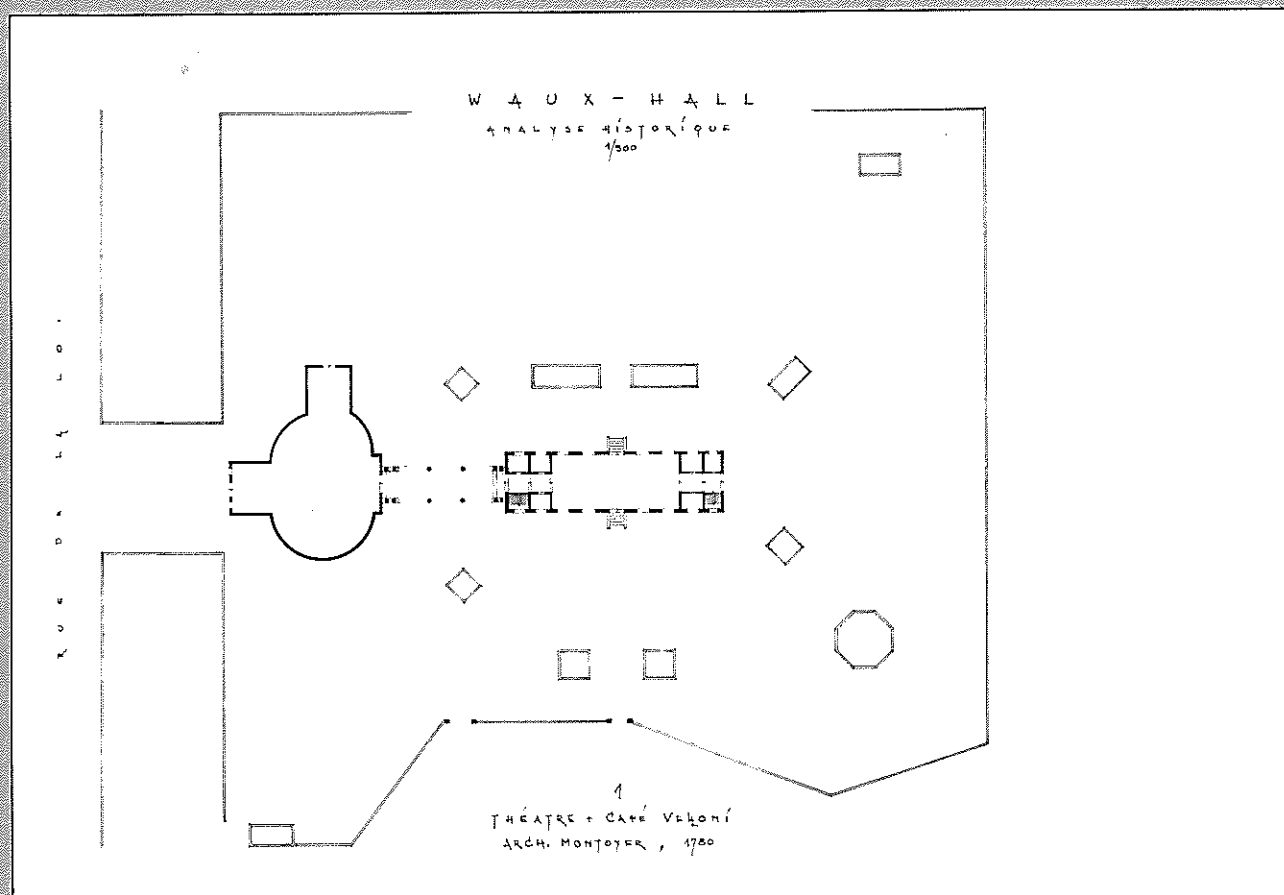
Kort hierop, vanaf 1780, krijgen de gebroeders Bultos hun bouwtoelating voor het oprichten van gebouwen, deels in hout, deels in metselwerk, dienstig voor een Waux Hall. Reeds in 1782 leggen de initiatiefnemers ter goedkeuring een ontwerp voor van architect Louis-Joseph Montoyer (1747-1811). Het voorzag de oprichting van stenen duurzame gebouwen voor een theater, een drank- en eetgelegenheid en een balzaal (5). Zij bekomen ook een octrooi om voor een periode van tien jaar zes kleine commerciële gelegenheden uit te baten, waarvoor zes kleine paviljoenen werden opgericht. De bedoeling was parfum, juwelen, boeken en gravures alsook modeartikelen en oudheden aan het publiek te verkopen (6).

Voor dit project diende Montoyer een uniforme compositie en vormgeving te bedenken, conform de stedenbouwkundige voorschriften. Hij ontwierp als het ware een soort forum waar alle gebouwen vrij symmetrisch waren opgesteld in een streng classicistische opbouw (7). Aan de beplanting zoals voorzien en uitgevoerd in het ontwerp Zinner, werd niet geraakt.

Het originele ontwerp van Montoyer en een vermoedelijk later vervaardigd luchtperspectief van het complex (8) tonen duidelijk de centrale fontein van het park, de rotondebouw van het theater, een zuilengaanderij die het theater verbond met een langwerpig rechthoekig gebouw (in opstand voorzien van twee bouwlagen met frontonbekroning op de vier zijden), later bekend onder de naam 'café Velloni', en een aantal paviljoenen (elf in totaal), waarvan de belangrijkste voorzien waren van frontonbekroningen.

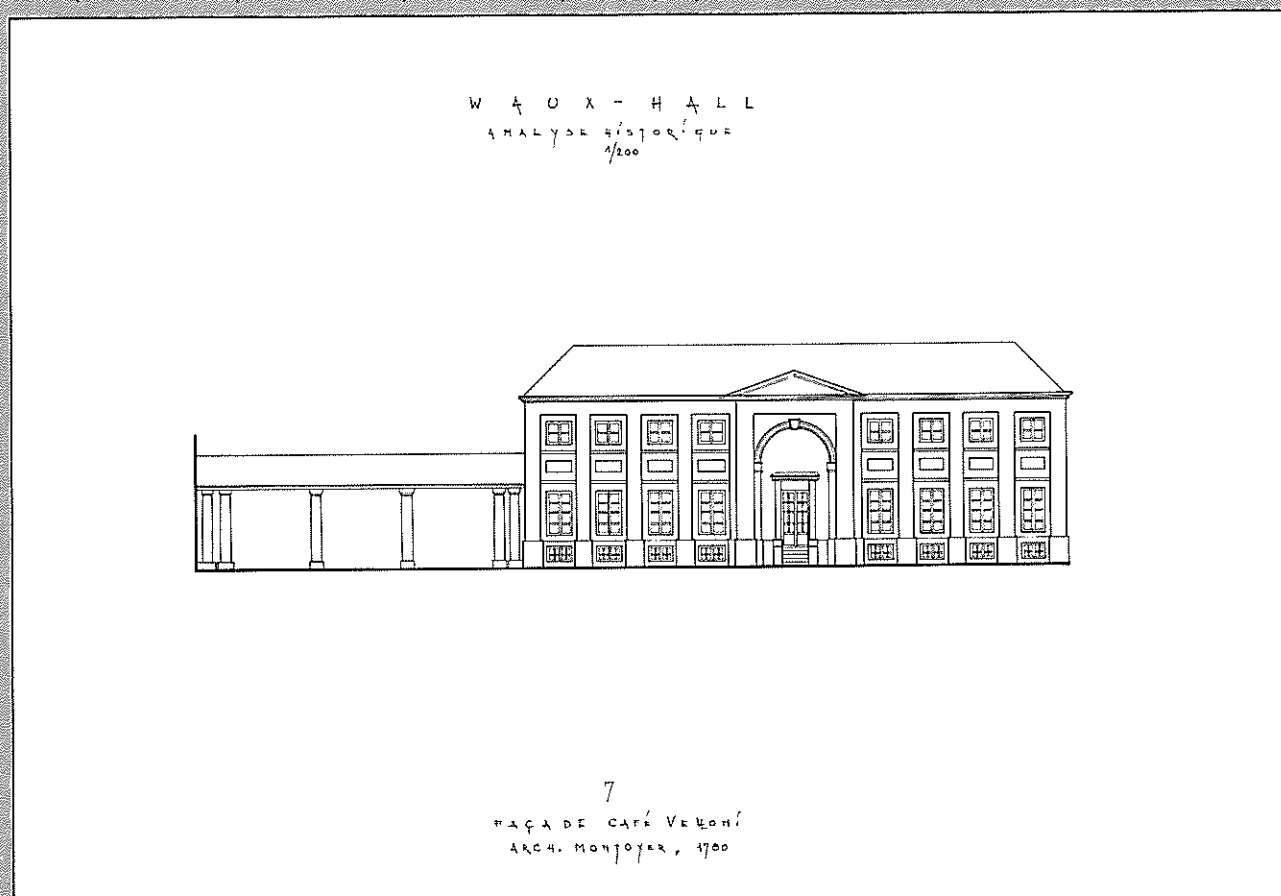
De gebouwen, uitgevoerd in overeenstemming met de toen heersende Lodewijk XVI-bouwtrant, bleven in die vorm bestaan tot omstreeks 1820, het startpunt van de eerste en lange reeks uitbreidingen die de Waux Hall in de loop van de 19de en de 20ste eeuw zou kenmerken. Speciale vermelding verdient het feit dat het theater uitsluitend kindervoorstellingen bracht en bekend was onder de naam van 'klein theater' — filiaal dus van de Koninklijke Muntscouwburg — of 'Waux Hall theater'.

Vele illustere bezoekers hebben de Waux Hall met hun aanwezigheid vereerd: zo ontvingen de Oostenrijkse

Plattegrond van de Waux Hall in 1780 naar ontwerp van Louis-Joseph Montoyer (tekeningen nrs. 1-5, 7 : J. Van Dessel).

Gevelopstand van het café Velloni, ontwerp van Louis-Joseph Montoyer, fase 1780.

Gouverneurs, Prins Albert van Saxe-Teschen en aarts-hertogin Maria-Christina er in 1783 de Graaf van Artois, de latere Koning Karel X.

De politieke omwentelingen op het einde van de 18de en het begin van de 19de eeuw gingen voor de instelling gepaard met confiscaties en heropeningen voor ontvangsten en illustere feestelijkheden. Zo werden keizer Napoléon en keizerin Joséphine er op een grandioos festijn ontvangen (9).

Op 16 juni 1818 kwam — wegens falen — een einde aan de concessie van de gebroeders Bults. De Stad Brussel verwierf alle rechten op het complex en verhuurde het vanaf dat moment in zijn geheel en in verschillende loten aan diverse verenigingen en instellingen. Elk van deze huurders zal, ongeacht zijn belang, niet aarzelen sporen na te laten in de vorm van verbouwingen en functiewijzigingen (10).

De 19de-eeuwse uitbreiding

De 'Société du Concert Noble', ontstaan in het laatste kwart van de 18de eeuw vermoedelijk mede op initiatief van Prins Albert van Saxe (11), organiseerde geregeld dansavonden in het theatergebouw. In 1820 wordt tussen die vereniging en de Stad Brussel een huurcontract afgesloten voor een periode van vijftig jaar, waardoor het Velloni-gebouw en enkele andere bijgebouwen in huur

werden genomen. Voor het eerst ontstaat hier dus een opsplitsing van het Waux Hall-complex in afzonderlijke huurpercelen, wat later zal uitgroeien tot vier à vijf huurpercelen, de toestand van vandaag.

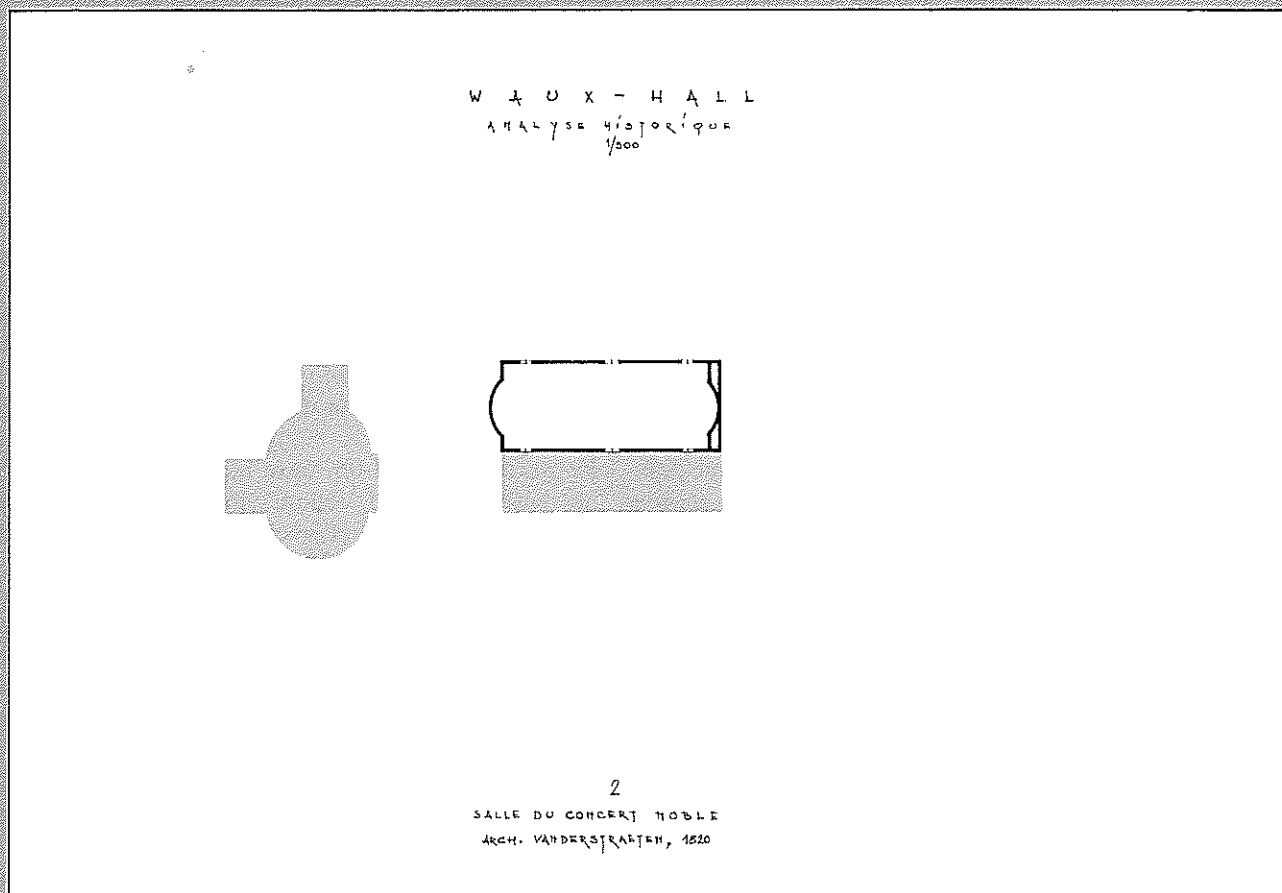
Onmiddellijk werd een beroep gedaan op een befaamd architect, Charles Vanderstraeten (1771-1834), om de plannen te ontwerpen voor een nieuwe en ruime balzaal. Charles Vanderstraeten, hofarchitect van Koning Willem I, verbouwde onder meer het Hotel van het Paleizenplein, gebouwd in 1781 voor Belgioso (huidig Koninklijk Paleis). Hij is de auteur van het Paleis der Academiën (1823-1826), en van het Paleis van Tervuren, gebouwd in opdracht van de Prins van Oranje (vernield in 1879).

Er werd geopteerd om deze balzaal aan te bouwen aan het bestaande 'café Velloni', in langsrichting zijde Hertogstraat, met respect evenwel voor de architecturale kenmerken van de site (11).

Qua exterieur verdubbelde de architect het oorspronkelijke koffiehuis in volume; vermoedelijk zijn dan de frontons op het oudste gebouw verdwenen. Binnen werd in de aangebouwde vleugel een indrukwekkende balzaal ingericht in een laat-Empire stijl. Deze balzaal is momenteel intact bewaard en bevat in de afgeronde korte zijden de vier kariatiden die de Parijse beeldhouwer François Rude ontwierp en uitvoerde (12). François Rude (1784-1855) werd de belangrijkste artistieke raadgever van architect Vanderstraeten en werd door hem benoemd als zijn 'directeur de toute la sculpture des monuments qu'il construira' (13).

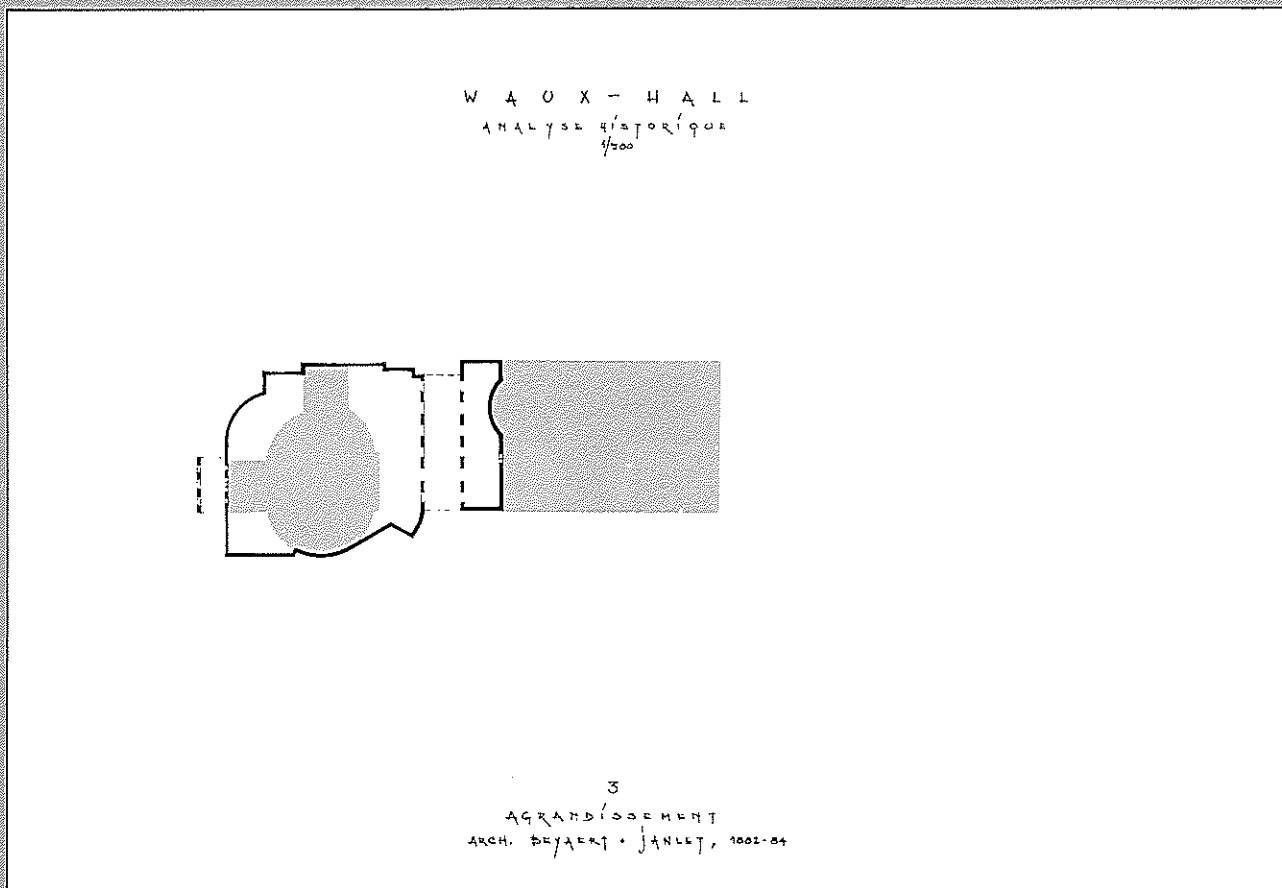
„Trente soldats écossais dinant au Waux Hall du Parc de Bruxelles après la bataille de Waterloo et chantant le „God save the King” ou ils furent conduits par M. Van Schorel”, 1815 (S.A. Brussel, A 790).

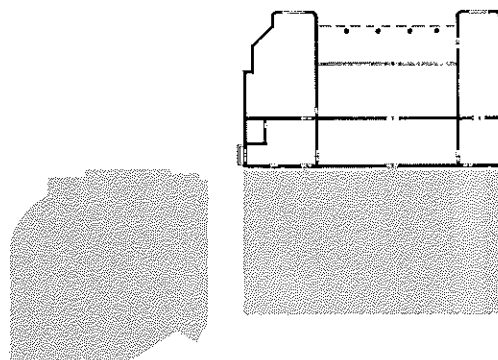

Uitbreiding naar ontwerp van architect Charles Vanderstraelen, fase 1820.

Uitbreiding naar ontwerp van de architecten Henri Beyaert en Emile Janlet, fase 1882-1884.

W A U X - H A L L
ANALYSE HISTORIQUE
1/500

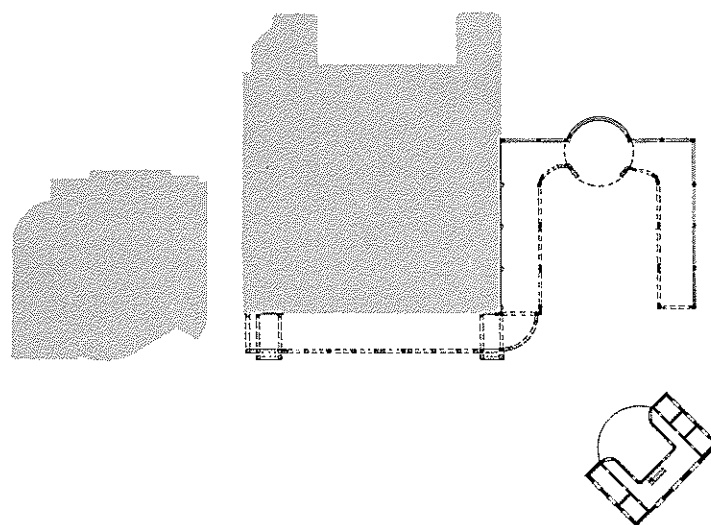

4
AGRANDISSEMENTS
ARCH. VAN DER DYCK, 1882
ARCH. CHARLIER, 1902

Uitbreiding naar ontwerp van architect Jules J. Van IJsendijk, 1882.

Het project Malfait, 1913.

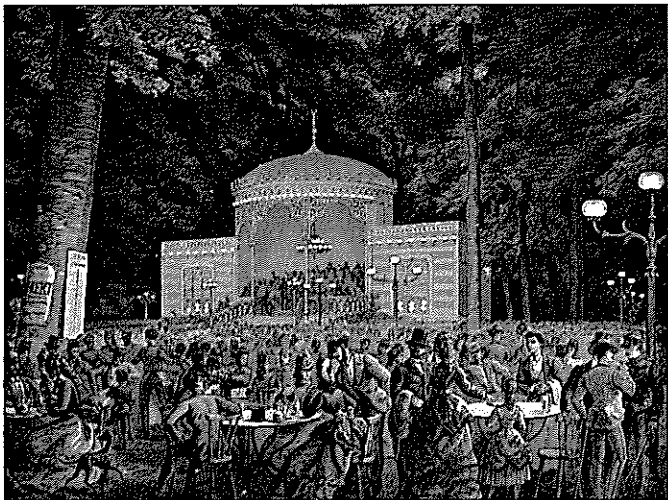
W A U X - H A L L
ANALYSE HISTORIQUE
1/500

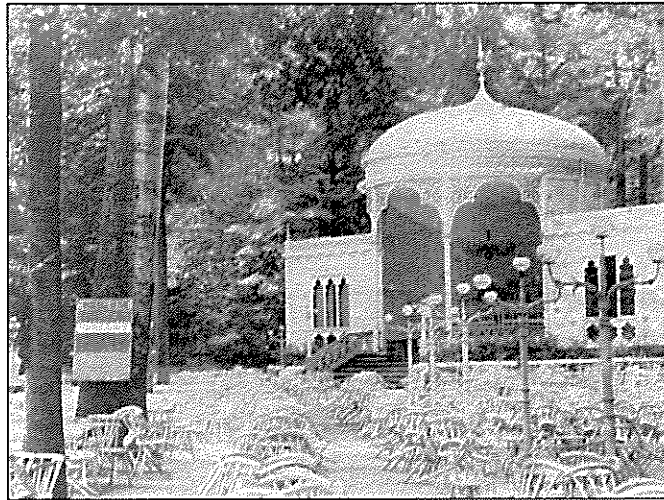
5

ARCH. MALFAIT, 1913-14

Illustratie naar een tekening van De Joncker uit *Illustration Européenne*, 1872, jg. 2 n° 42 (S.A. Brussel G 971).

Afbeelding van de „Kiosque mauresque”, rond 1900 (foto archief dagblad Le Soir).

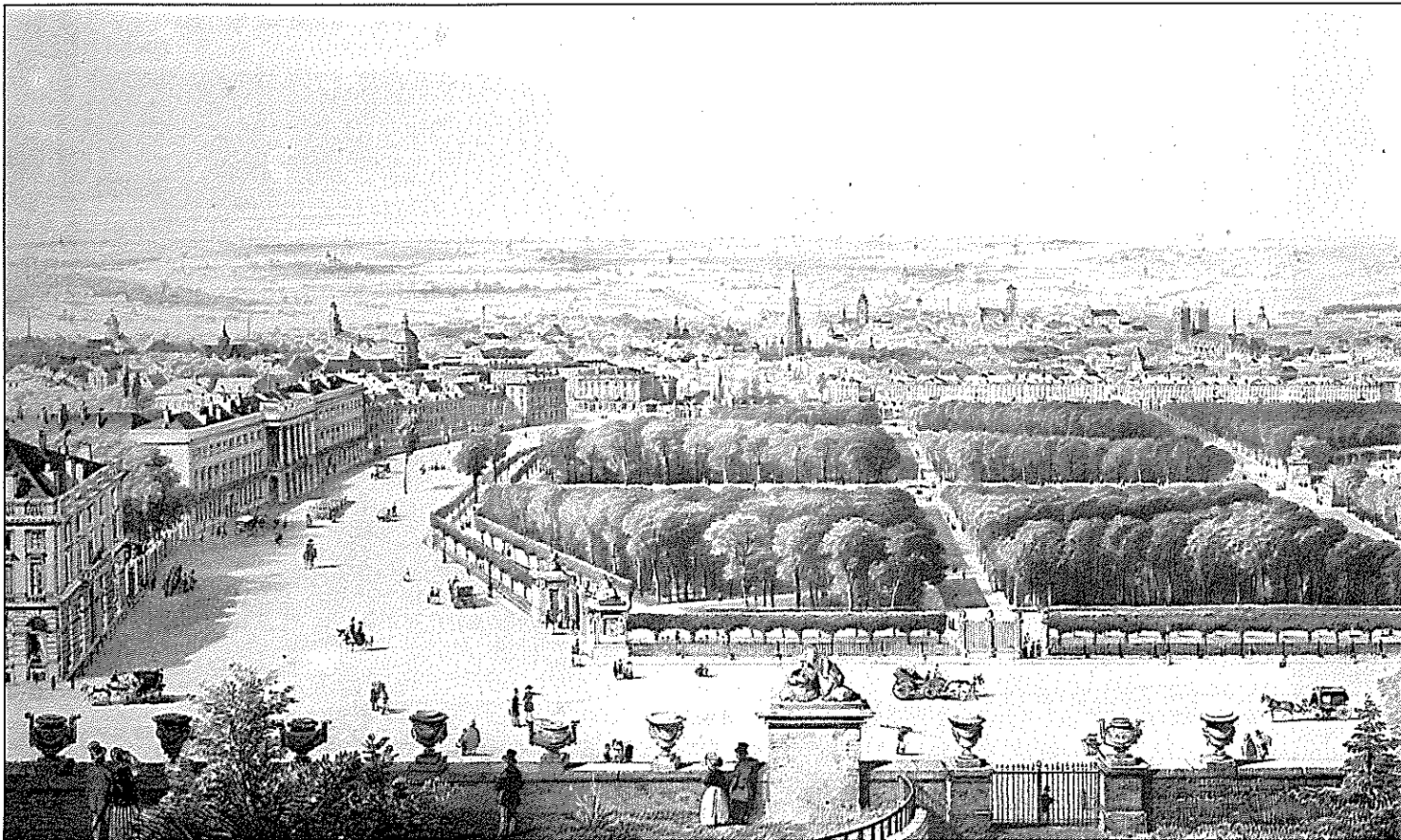

In 1841 nog legde de 'société' aan het stadsbestuur een algemeen plan voor om de omgeving van de feestzalen te herschikken. Dit ontwerp van de hand van architect François Partoes (1790-1873) werd vermoedelijk niet uitgevoerd (14).

Het Waux Hall-complex onderging in de tweede helft van de 19de eeuw ontelbare verbouwingen, waardoor het eenheidskarakter verzwakte om tenslotte helemaal verloren te gaan ten gunste van een wat ordeloze diversi-

ficatie en onsamenvangende versnippering. Het 18de-eeuws classicistische karakter moest plaats ruimen voor de eclectische smaak van huurders-bouwheren en ontwerpers. Architect Henri Beyaert (1823-1894) ontwierp in 1867 een globaal reorganisatieplan waarbij hij de nieuwe gebouwen, die de 'Société du Concert Noble' wenste op te trekken, in relatie wou brengen met de monumentale bebouwing van de Wetstraat (15). Dit ontwerp was echter afhankelijk van een nieuwe huurovereenkomst

Panoramisch gezicht op Brussel vanuit het Paleis der Academiën, na 1849 - Paul Lauters del., lithogravure van Simonau en Toorey

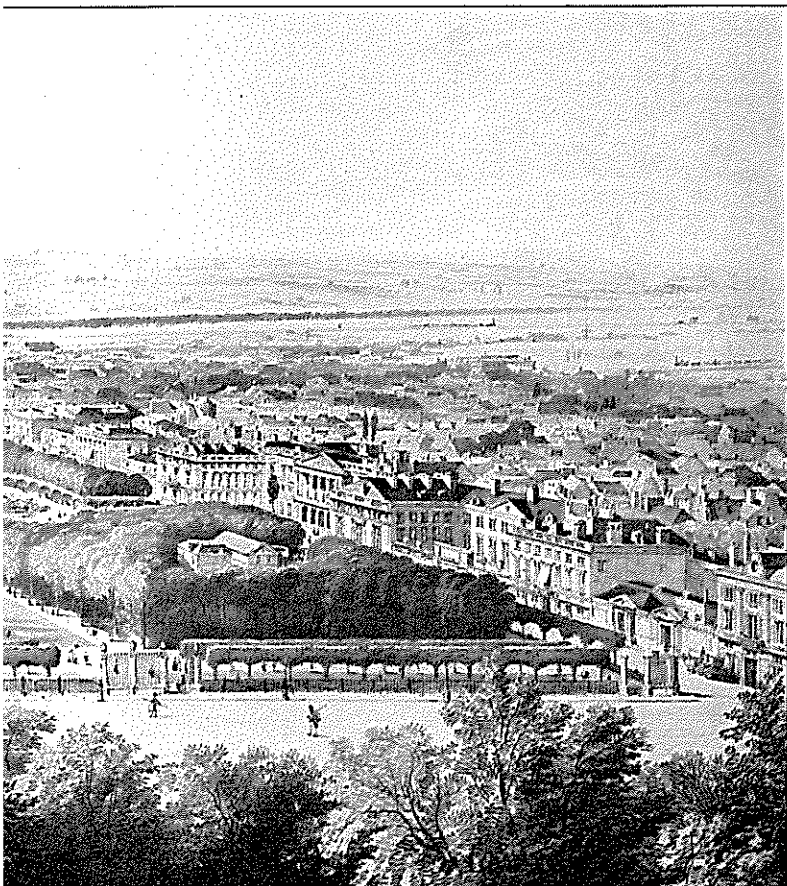
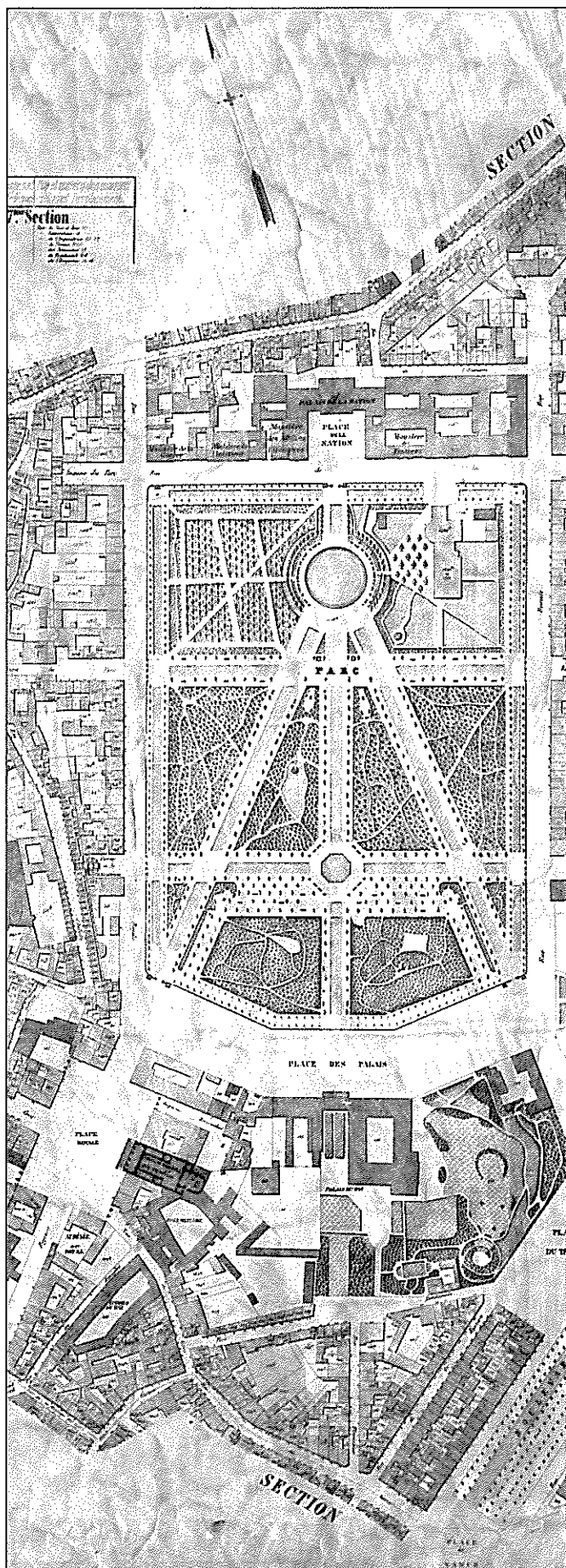
tussen de vereniging en de Stad Brussel. Onenigheid in de onderhandeling deed de besprekingen afspringen, waarop de vereniging door dezelfde architect haar monumentale zalen liet optrekken in de nabijgelegen Aarlenstraat (16).

Na het vertrek van de belangrijkste huurder werd de 'Cercle Littéraire' aangezocht voor een huurcontract. In 1882 zou de vereniging een lage aanbouw laten oprichten naar de plannen van architect Jules J. Van Ysendyck (1836-1901) (17). Tien jaar later bouwden twee architecten-leden van deze vereniging, Henri Beyaert en Emile Janlet (1839-1918), een overdekte kiosk. Ze werd in oriëntalistische stijl opgevat en zou als 'kiosque mauresque' in 1913 worden afgebroken om plaats te maken voor de huidige kiosk. Tenslotte werd door architect J.L. Barbier nog een aanbouw — een tentoonstellingsruimte — toegevoegd in 1905 (18).

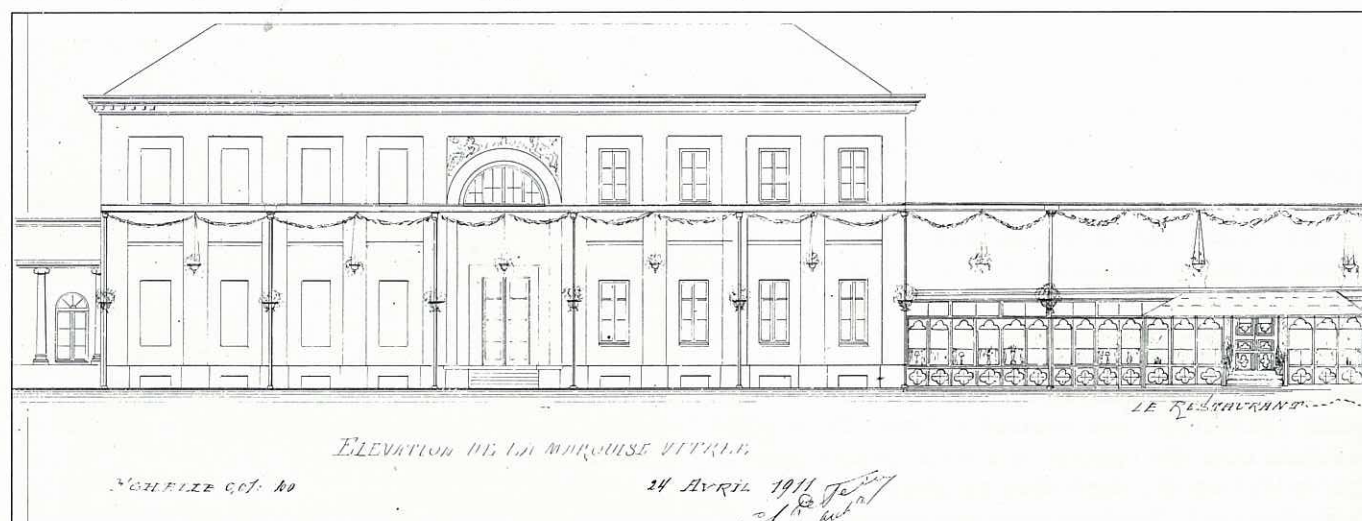
Bij wijze van recapitulatie zag het complex er in 1905 als volgt uit:
het parktheater, oorspronkelijk ontworpen door architect L.J. Montoyer in 1782 en als rotonde opgevat, werd in de tweede helft van de 19de eeuw door aanbouwen gecamoufleerd; de geveldisposities werden sterk gewijzigd naar ontwerp van H. Beyaert (19). Het 'café Velloni' werd onherkenbaar vervormd door uitbreiding en

(S.A. Brussel, iconografisch fonds K 417).

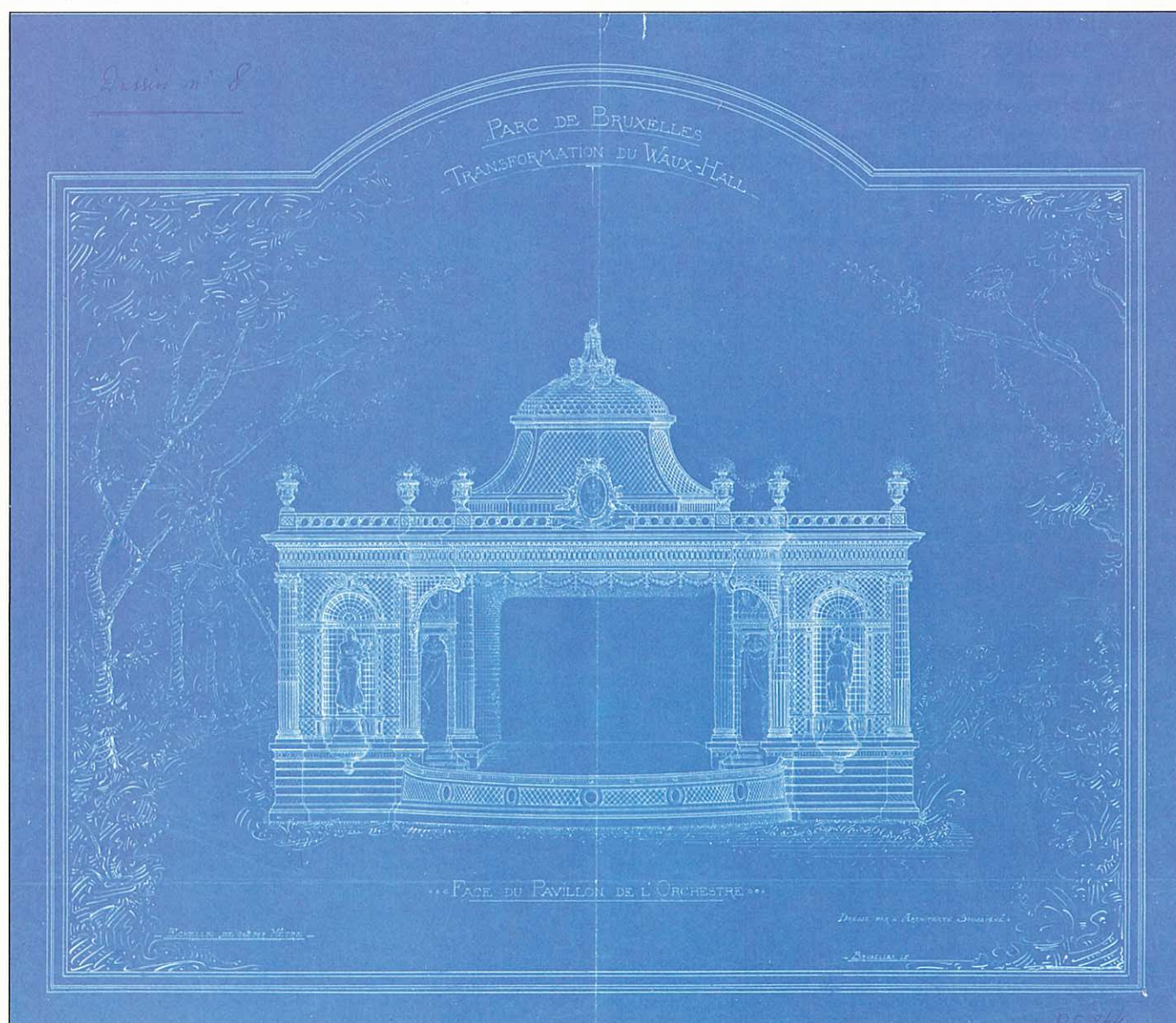
Plan Popp, Brussel 1866, sectie 7 (Koninklijke Bibliotheek van België, Kaarten en plannen).

Voorontwerp Petein, 1911. Opstand (S.A. Brussel, Openbare Werken, 32440).

Ontwerp Malfait, 1913, de kiosk, vooraanzicht (Archief Dienst Architectuur, Brussel - bundel K 7).

aanbouw. De paviljoenen die L.J. Montoyer ontwierp in 1782, verdwenen vermoedelijk rond 1820. De oriëntalistische kiosk in de tuin werd in 1892 aan het pakket toegevoegd. Qua stijl was — met uitzondering van de kiosk — een neutraal classicisme overheersend.

Reorganisatie en nieuwe stijleenheid

Na deze reeks verbouwingen, die werden gerealiseerd door de huurders na overleg met de Stad Brussel, eigenaar van het complex, gingen steeds meer stemmen op om het roer zelf in handen te nemen en het complex visueel en functioneel grondig te reorganiseren. De Stad liet twee ontwerpen maken, respectievelijk door de architecten Charles Petein en Paul Hamesse (1877-1956), en door architect François Malfait (1872-1955). Het ontwerp van laatstgenoemde kreeg de algemene goedkeuring en werd uitgevoerd vanaf 1913. Dit project Malfait bepaalt nog steeds in grote mate het huidige uitzicht van de Waux Hall (20).

Op vraag van het opdrachtgevend stadsbestuur omschreven de architecten Petein en Hamesse de bestaande toestand van het complex en lichtten zij hun nieuwe en ingrijpende plannen toe (21). De exploitatie van deze stadseigendom was hopeloos verlieslatend te noemen; anderzijds was het de naam Waux Hall niet langer waardig. Het complex was niet meer publiek toegankelijk en was nagenoeg volledig in handen van diverse huurdersverenigingen.

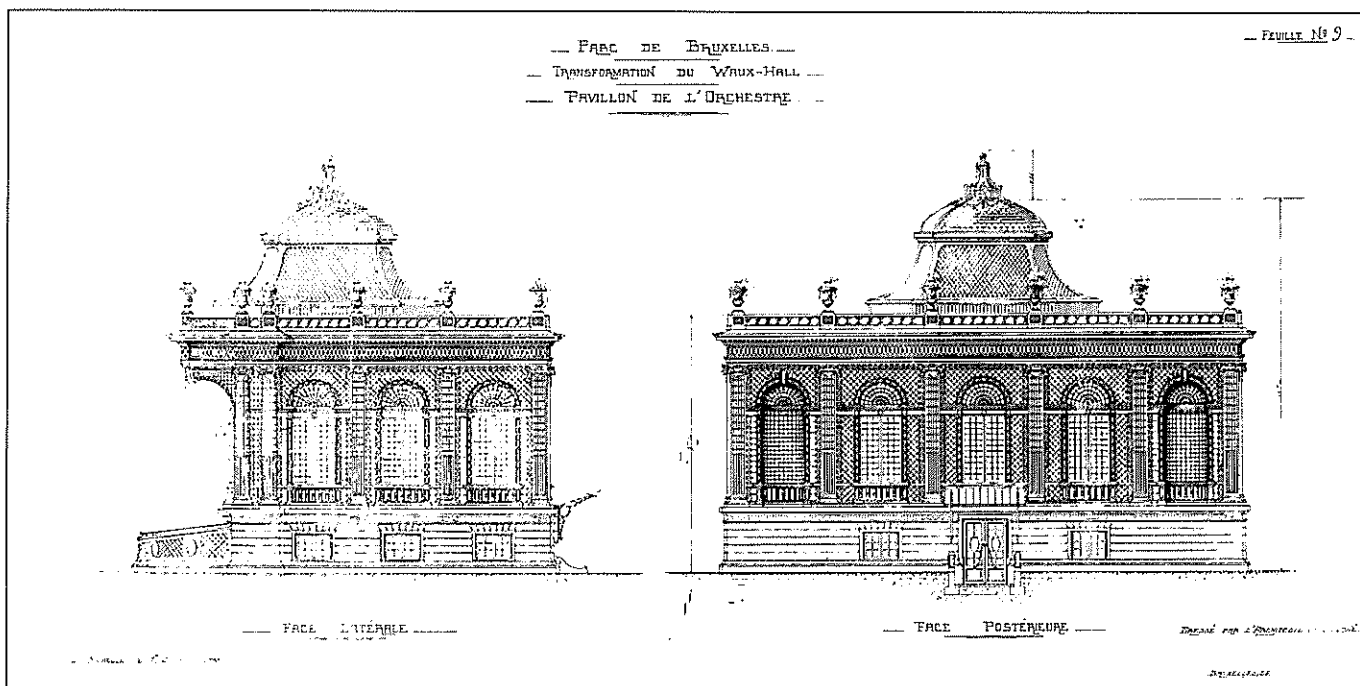
Volgens de ontwerpers moest aan het complex dringend het cachet van Waux Hall teruggegeven worden, wat zij omschreven als een galerij met gedeeltelijk overdekte

ruimtes waar geregeld semi-openluchtconcerten konden worden gegeven zonder de huurders-belanghebbenden van de andere percelen te hinderen. In feite poogden zij een nieuwe Waux Hall te ontwerpen op een klein lapje grond, ongeveer een vierde van de oorspronkelijke oppervlakte.

Om een zekere eenheid van decoratie te bekomen stelden de architecten voor op de Waux Hall-uitbreiding tuindecoraties in de vorm van treillages in Lodewijk XVI-stijl op te richten. Het zou hen toelaten een soort camouflage-decoratie uit te werken, te versieren met vazen, beelden en klimplanten (22). Op de plaats van het huis van de parkwachter voorzagen zij de oprichting van een café-restaurant, naar het Parijse voorbeeld van de 'Pré-Catalan', met een mogelijke uitbreiding naar een Palmarium. Het voorontwerp met omschrijving werd ter goedkeuring aan de toenmalige burgemeester Adolphe Max voorgelegd.

Een heftige reactie van Charles Buls op dit plan, dat volgens hem volledig strijdig was met het geometrisch uitgebalanceerde plan van de eerste Waux Hall van Montoyer, duidt op de oppositie die toen in Brusselse kringen heerste tegen elke vorm van verdere aftakeling van dit zeer intensief bebouwde parkonderdeel (23). Charles Buls verwoordt met zijn protestbrief zelfs het verlangen om het park opnieuw zijn oorspronkelijke luister te geven van vóór 1780, toen er van een Waux Hall nog geen sprake was (24). Getuige zijn brief van 28 september 1912: *'...L'idéal à poursuivre par l'Administration communale devrait être de débarrasser le Parc de toutes les constructions parasites qui encombrement le massif du Waux Hall et de lui rendre le caractère et la destination des autres massifs...'*

Volgende pagina : toestand van het project Malfait, foto zonder datum, vermoedelijk 1924 (Archief Dienst Architectuur, Brussel - bundel K 7).
Ontwerp Malfait, 1913, de kiosk, zij- en achtergevel (idem).

Voorgevel kiosk, project Malfait, 1913, huidige staat (foto Joël Coppens).

De optie van Petein en Hamesse, evenals het idee om 'treillages' uit te werken, was bepalend voor het tweede ontwerp, opgemaakt door architect François Malfait (24).

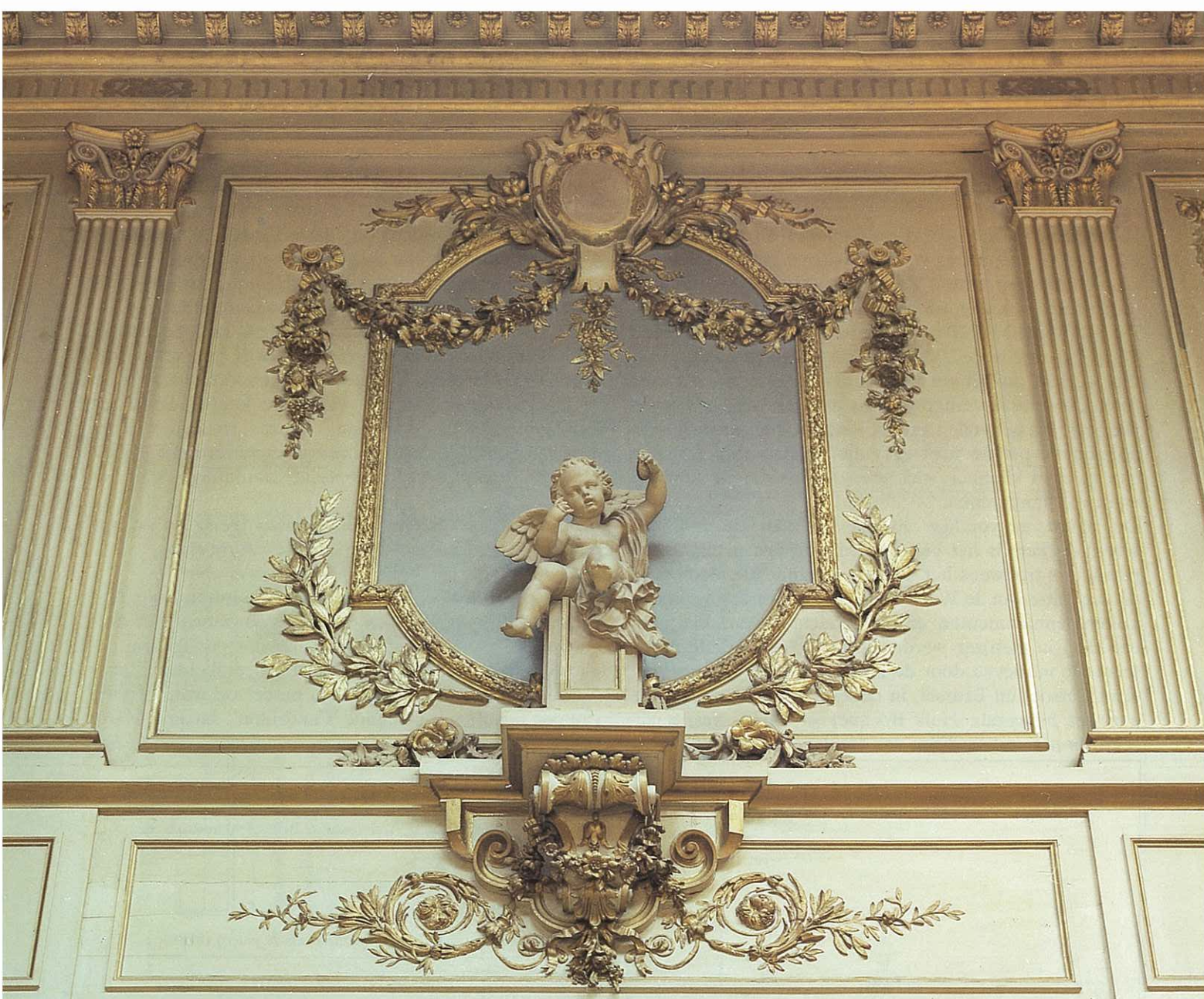
Op 19 april 1913 dient Malfait een dossier in met 22 plannen voor een reorganisatie van de Waux Hall. Het wordt goedgekeurd en nog in hetzelfde jaar wordt een aanvang genomen met de bouw van een monumentale kiosk (orkestpaviljoen) en een treillage-galerij langs het Velloni-gebouw, met een architectonisch uitgewerkte hoefijzervormige uitbouw in de as van de nieuwe kiosk. Het project Malfait roept herinneringen op aan de tuinpaviljoenen van het park in Versailles waarvan enkele ontwerpen onder meer uit 1751 bewaard zijn gebleven (25).

De toepassing van een speelse interpretatie van de Ioni-sche Orde in de treillage-decoratie, maakt van het geheel een transparant architecturaal decor dat wel, qua geest, in schril contrast staat met het massieve van de door architect Montoyer ontworpen architectuur. Aan de andere kant is het project Malfait te begrijpen als een overgang van de massieve bebouwing naar het park toe.

Poging tot verzoening in een Lodewijk XVI-concept

Het plandossier Malfait met zijn — zoals vermeld — 22 plannen, omvat een aantal algemene plattegronden die de bestaande toestand weergeven naast het ontwerpplan. Voor het orkestpaviljoen zijn grondplannen en opstanden van de voor-, zij- en achtergevels en de doorsneden bewaard. De toegangsportieken van de galerij langs de gevel van het Velloni-gebouw, op dat moment verhuurd aan de 'Cercle Littéraire et Artistique', de galerij zelf en een variante, zijn gedetailleerd weergegeven. Qua stijl is het geheel van de overdekte galerijen en het orkestpaviljoen opgevat als een totaalconcept in Lodewijk XVI-stijl met eclectische reminiscenties; het heeft met andere woorden een Lodewijk XVI-stijlvormgeving aangepast aan nieuwe functionele noden. Zowel in de vormgeving (aard van de kolommen, vazen, guirlandes) als in de compositie overheerst een neoclassicistische ordening die op internationaal vlak net vóór het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog aan een heropleving toe was. Deze optie beantwoordde wellicht perfect aan de opdracht om een aangepaste transparante architectuur te creëren ten-

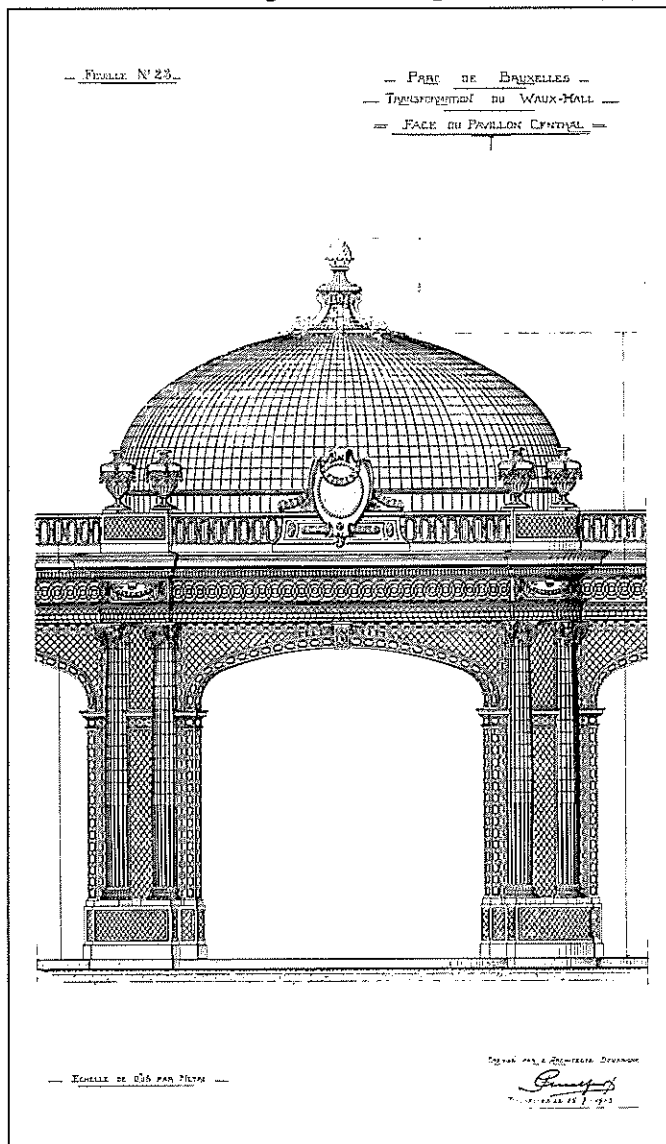
Hiernaast : 1e zaal Vanderstraeten, detail van het interieur (foto Joël Coppens).

einde de bestaande bebouwing niet nog méér te verzwaren.

Het belangrijkste decoratiemiddel van dit project is in elk geval de toepassing van de treillage, een netwerk van smalle gekloven latten. Ze werden vervaardigd uit kastanje, soms ook den, en hebben steeds een afmeting van 2 à 3 cm breed bij 10 mm dik. In de cultuurbossen rond Parijs bestond in de 19de en 20ste eeuw een kastanjecultuur gericht op het vervaardigen van treillage-decoratie (26). De cultuur verliep telkens met een kweek van zeven jaar. Na het vellen van de jonge bomen werden ze in horizontale positie over de volle lengte versneden met een speciaal kliefmes, met gebogen lemmet en voorzien van twee handgrepen.

De meest eenvoudige vormgeving van de treillage-schrijnwerkers is het bekende ruitvormige patroon. Dit patroon is trouwens het meest voorkomende element in de decoratie van de Waux Hall. Met uitzondering van de kolommenbasementen en de schachtkernen, die voor een deel in gietijzer werden uitgevoerd, zijn alle architecturale motieven door de hoofdaannemer der werken, Jean Carsoel uit Brussel, in onderaanneming uitgegeven aan het befaamde Huis Bocquet in Parijs, gespecialiseerd in het vervaardigen van treillage-decoraties (27).

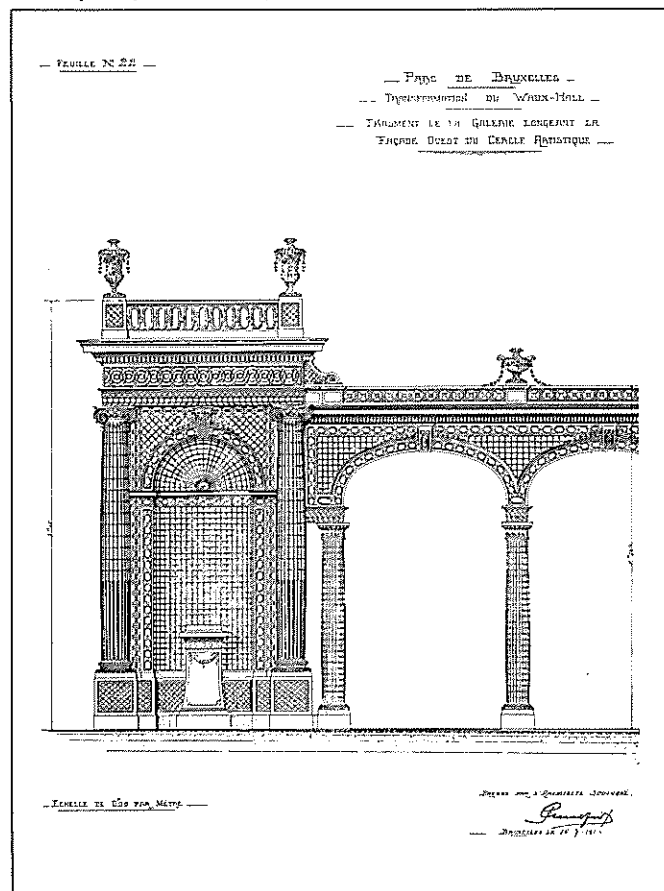
Voor het orkestpaviljoen alleen al dienden deze gespecialiseerde schrijnwerkers volgende elementen te vervaardigen: de kolommen en pilasters met basementen en schachten (rondom een gietijzeren kern), kapitelen, nissen met imposten, archivoltten, sleutels, balustraden, plinten, kaders, architraven, geornamenteerde friezen, kroonlijsten, een opengewerkte attiek met bekroning van vazen, reusachtige consoles onder de lintelen van de voorscène, een grote cartouche op het voorfront; zelfs op de dakbedekking van de veelzijdige koepel werd een treillage-bekleding voorzien. Deze treillage-werken dienden geschilderd te worden in een 'verd de gris de treillage', een perfect-harmonische camouflage-kleur.

Voor de juiste bepaling van de kleur greep men ongetwijfeld terug naar laat 18de-eeuwse voorbeelden.

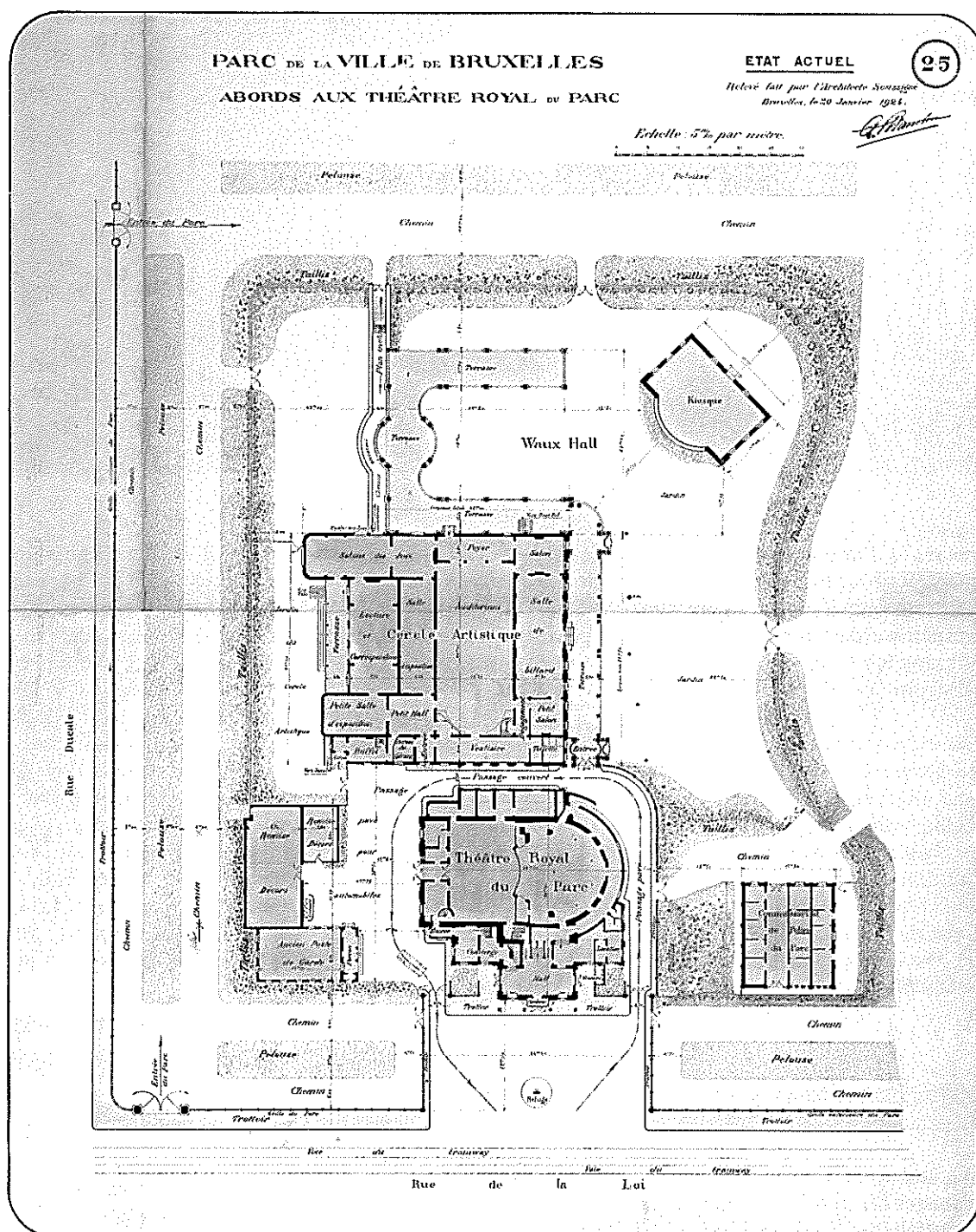
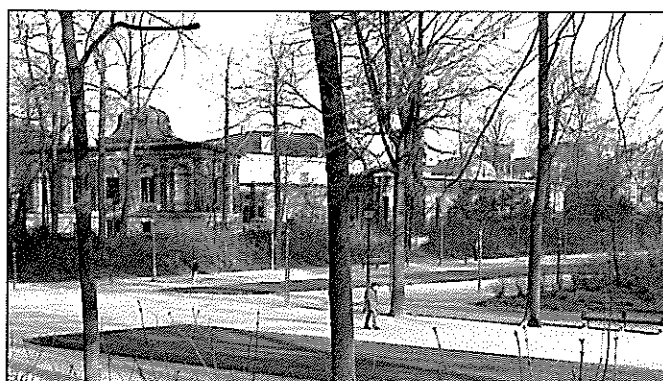
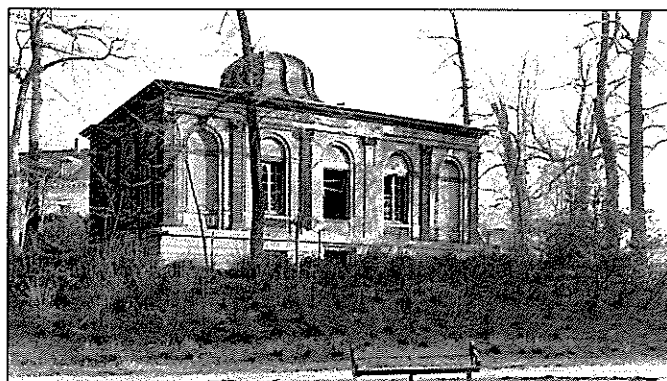
In het project Malfait waren ook sculpturen voorzien. Vermoedelijk werden die enkel in voorontwerp in staff (gewapend pleister) uitgevoerd en voor goedkeurig geplaatst in hun respectieve nissen. De beeldhouwer Emile Namur (1852-1908) leverde een model op ware grootte van een beeld, voorstellende 'Cendrillon'. Jacques Marin (1877-1950) leverde een niet gespecificeerd beeld; Au-

Ontwerp Malfait, 1913, hoefijzervormige galerij uitbouw, centraal koepelgebouw (Archief Dienst Architectuur, Brussel - bundel K 7).

Ontwerp Malfait, 1913, toegangsportiek van de galerij (idem).

Achtergevel kiosk, project Malfait 1913, huidige staat (foto's BML, 1985).

Plattegrond van de Waux Hall, architect Gaston Chambon, 1924. Archief Dienst Architectuur, Brussel - bundel K 7.

Interieur van het Vellonigebouw, in 1782 opgericht, huidige staat (foto Joël Coppens).

guste (?) Puttemans (1866-1922) creëerde het symbool van 'De Muziek' en Marnix d'Haveloose (1885-1973) tenslotte ontwierp een figuur van 'De Dans'. Deze ontwerpen werden in september 1915 ter plaatse opgesteld. Vermoedelijk zijn zij nooit in marmer uitgevoerd, zoals was voorzien (29).

Door de oorlogsomstandigheden werd het complex door de Duitse bezetter geconfisqueerd en als private casino voor de Duitse officieren uitgebaat. Pas in 1921, na herstelling van de grootste hierbij aangerichte schade, werd de Waux Hall opnieuw voor het publiek opengesteld (30). De kiosk werd voor het laatst gebruikt in 1933 naar aanleiding van een accordeonwedstrijd (31). In 1958 werd de verfkwest nog eens uitgehaald, met het oog op de Wereldtentoonstelling in Brussel. Aldus verloor de Waux Hall langzaam zijn nieuwe functie: het verval trad in.

1986. Een nieuwe start

We staan ver van de heftige oppositie van Charles Buls wanneer hij stelt dat het idee alleen al om een Waux Hall te installeren reeds in 1780 als een daad van vandalisme

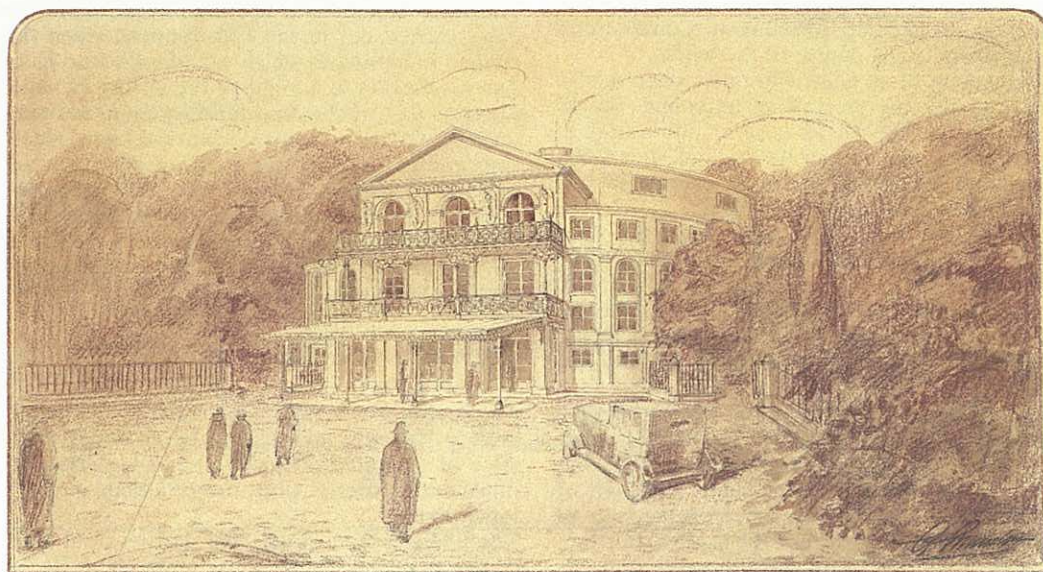
moest beschouwd worden. Zijn voorstel om alles met de grond gelijk te maken en het park opnieuw zijn volwaardige kortstondige glorie van tussen 1776 en 1780 te bezorgen zal weinig voorstanders hebben, hoewel Dan immers dienen de restanten van het project Montoyer (Theater en Velloni-zaal 1782), het gaaf bewaarde project Vanderstraeten (1820), de diverse verbouwingen respectievelijk van de architecten Beyaert, Van Ysendyck, Charlier (laatste kwart 19de eeuw) en het gedegradeerde maar nog integraal bestaande project Malfait (1913) te worden afgebroken.

Door een restauratieopdracht te laten uitwerken van het symbool van Malfaits Waux Hall, de kiosk, monumentaal zichtbaar vanuit het park, zal een eerste stap gezet worden in de herwaardering van dit uitzonderlijk boeiend bouwkundig gegeven in een uniek stedenbouwkundig concept.

Voetnoten

- (1) Fabri R., Lombaerde P., *De Waux Hall te Spa, laatste getuige van een 18de eeuws speelhuis in België*, in *De Woonstede door de eeuwen heen*, 1985, 3de kwartaal.
De Gentse Waux Hall bevond zich tijdens de regering van Maria Theresia op de Coupurewandering in Gent (mededeling van de Heer G. Van Doorne, Gent).

- (2) Charles de Wailly, *peintre-architecte dans l'Europe des Lumières*, catalogus, Caisse nationale des monuments historiques et des sites. Les projets pour Bruxelles (1791), p. 67 e.v.
- (3) Desmarez G., *Guide illustré de Bruxelles*, Deel 1. Monuments civils et religieux, Brussel, 1913, p. 196-201.
Desmarez G., *La place royale à Bruxelles. Génèse de l'oeuvre, sa conception et ses auteurs*, Brussel, 1923, p. 90-91.
Henne A. en Wauters A., *Histoire de la Ville de Bruxelles*, 1845, vol. 3, p. 337-339.
- (4) Charageat M., *L'art des jardins, précis historique sur l'art des jardins*, Paris, 1930. Hoofdstukken V. Le XVIIIe siècle-VI. Le XIXe siècle.
- (5) Chevalier H., *Général: Le Waux Hall du parc de Bruxelles*, in *Cahiers Bruxellois*, 1956, p. 195-206.
- (6) S.A.B., Stadseigendommen nr. 976.
- (7) S.A.B., Stadseigendommen nr. 976.
A.R.A., Conseil des Finances, karton 2.109.
- (8) idem 7. Brussel, Stadsmuseum.
- (9) Hymans L., *Bruxelles à travers les âges*, 1884, vol. 2.
- (10) S.A.B., Openbare werken nr. 3859, 'Waux Hall, arrêté du 23 avril 1817. L'administration communale de Bruxelles est autorisée à transiger avec les héritiers Bultos au sujet de la reprise des bâtiments du Waux Hall'.
- (11) *Le Concert Noble, ses origines et ses membres, notice historique*, Bruxelles, 1879.
- (12) Chevalier H., *op. cit.*
- (13) Landowski P., Rude ..., *Bulletin de la classe Beaux-Arts de l'Académie royale de Belgique*, 1955, 5-9, p. 126-141.
- (14) *Le Concert Noble, op. cit.*, '1841. Le procès verbal de l'assemblée du 19 décembre à propos d'un plan proposé par l'architecte Par-toes pour dégager les abords du local de nos fêtes'.
- (15) *Le Concert Noble, op. cit.*, '1867-1870. L'architecte Beyaert est désigné ... pour faire un plan qui mette les nouvelles constructions du Waux Hall en rapport avec le caractère grandiose des hôtels de la Rue de la Loi.'
- (16) *Le Concert Noble, op. cit.*, '1871, 2 avril: La Société décréta la création d'un local. 1873, janvier: le nouveau local fut inauguré en janvier 1873.'
Chevalier H., *op. cit.*
- (17) S.A.B., Openbare werken nr. 14048, 'Waux Hall 1882. Le Cercle Artistique et Littéraire y construit de nouveaux locaux.'
- (18) S.A.B., Openbare werken nr. 2858.
- De bouwaanvraag voor een tijdelijk tentoonstellingsgebouw werd Wingediend door de Cercle artistique et littéraire. Ter gelegenheid van de Nationale Feesten 1905 werd er een tentoonstelling over tapijten en kunsten in Brussel ingericht. Eind 1905 werd deze zaal gesloopt.
- (19) S.A.B., Openbare werken nr. 33573 '1882-1884- fronton à y établir, construction de balcons et d'un auvent.'
- (20) S.A.B., Openbare werken nr. 32440 doc. nr. 9/27 'septembre 1912. Décision du Collège chargeant M. Malfait d'étudier l'aménagement du Waux Hall'.
- (21) S.A.B., Openbare werken nr. 32440 doc. nr. 6, 'Projet de transformation du Waux Hall'.
- (22) Idem 21. 'Tout autour du jardin des treillages en style Louis XVI garnis de verdure.'
- (23) S.A.B., Openbare werken nr. 32440 doc. nr. 7. Brief van 30 september 1912 gericht aan Burgemeester A. Max 'Lettre au sujet du remplacement du kiosque'.
- (24) S.A.B., Openbare werken nr. 32440.
- (25) *Projets pour Versailles, dessins des archives nationales*, Hôtel de Soubize, Paris, 1985.
Vergelijkingsmateriaal in deze catalogus: nr. 85 'un portique de treillage pour le potager vers 1750' en nr. 157 'Elévation du décor de treillage pour le salon frais et arcades du pourtour du nouveau jardin, 1751'.
- (26) Larousse M.P., *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle*, Paris 1876 T. 15/Treillage.
- (27) S.A.B., Openbare werken nr. 32440 'document de soumission, 26 août 1913. Les travaux seront exécutés par les firmes indiquées ci-après, sous mon entière responsabilité: (3) Treillages décoratifs de la Maison Bocquet, 215 rue Championnet à Paris.
Le Soumissionnaire, Jean Carsoel, rue de Florence, 53-Bruxelles'.
- (28) Bullet M., *Architecte du Roi et de l'Académie Royale d'Architecture*, Architecture pratique, Paris, 1788.
Treillage des jardins, leur construction, toisés, détails, p. 650 e.v. Comment se toise la peinture sur treillage, p. 549.
- (29) S.A.B., Openbare werken nr. 32440, 'projet de contrat pour les statues'.
- (30) *Le Soir*, Bruxelles et sa région, 2 juni 1986, p. 6.
- (31) Idem 30.
S.A.B. : Stadsarchief Brussel.
A.R.A. : Algemeen Rijksarchief.

Voorgevel van het Koninklijk Parktheater, geveldispositie naar ontwerp van Henri Beyaert, toestand vóór de verbouwingswerken uitgevoerd kort na 1924 naar ontwerp van Gaston Chambon. Archief Dienst Architectuur, Brussel - bundel L 3.

Summary

The Van Peteghem Organ (1780) at St. Lievens Houtem Restored

The St. Michael's church at St. Lievens Houtem, a rural village in the province of East Flanders, was protected as a monument by Royal Enactment of 25 July 1942. Its furniture, including the organ, dates back to a building campaign of the second half of the 18th century.

Several sources ascribe the organ to the Ghent family of organ builders Van Peteghem. The patriarch, Pieter Van Peteghem (1708-1787), was the son of a brewer. His interest for organ building was excited during works on the organ in the church of his native village Wetteren. He started a career as independent organ builder in Ghent in 1773, a business that soon turned out to be very successful, to such a degree even that his sons became soon involved in it as well.

The heyday of the Van Peteghem production lies between 1776 and 1787. From the French Revolution on the organ branch went through a black period. The sons would never be able again to attain the former success. Their activities would definitively come to an end in 1870.

The organ at St. Lievens Houtem is built by Lambert-Benoit Van Peteghem in 1780. The instrument had one keyboard and eleven organ-stops. There were no traces found of a pedal keyboard.

The history of the organ is further unknown till 1862, when it was restored and at the same time extended; these alterations would completely be obliterated during the works carried out in the year 1901. Under the pretext of adapting the organ to the fashion of the day it was then downright mutilated, an intervention that may be held responsible for the set in of the decay, which would eventually result in the organ being unfit for play in 1970.

The revalorization of this Van Peteghem organ has mainly been enabled thanks to the tenacious efforts of the parish priest. The works were carried out from 1980 to 1983. The inauguration occurred in 1984. Since its restoration the organ enjoys a widespread appreciation and interest. There are plans even for making grammophone records. The restoration of this part of our cultural heritage seems therefore to be even more justified.

The Restoration of the House Freren Fonteinstraat no. 14 in Bruges

The restoration of this Bruges dwelling house, protected as a monument since 1980, confronted Monument Conservation with a conceptual problem in the course of the works.

The house is a combination of an unusually small 'deep' house (ridge perpendicular to the street), and an adjoining 'broad' house (ridge parallel to the street). In spite of differences in their outward appearance — the former having a plastered bell gable, whereas the latter displays a brickwork cornice gable — these two constituents form an interior unity.

There are no conclusive evidences about when this union happened, although the first half of the 19th century appears to be the most likely date.

The restoration was mainly concentrated on the facades and the roofs. There would be no structural alterations, since a reconstruction was almost ever possible on the basis of elements preserved.

The outer covering of the facades was more difficult to deal with. The bell gable was covered with several coats of paint, which were badly scaling off. Only when the entire layer was removed did one find out that the entire gable was built of stone, by then in an advanced though not irreparable state of weathering. The gable was therefore not dismantled but thoroughly cleaned, what led to the discovery of linseed oil traces which had deeply permeated the stone. After their removal a mortar — in structure and in colour adapted to the stone — was applied.

Painting was the next question to be decided upon. A few arguments pointed in favour of a similar treatment: there was a discrepancy between the concept and the actual manifestation of the facade after its cleaning; several building materials occurred next to one another, what might suggest that a final covering was indeed intended. Besides the composition of the stone blocks does not combine with the decorative imitation-joinings. In addition this bell gable constitutes an inseparable unit with the adjoining painted cornice gable.

Hence the option for painting.

The bell gable of this house is of a remarkable architectural-historical and artistic value; the type has been widely spread in Bruges from 1715 on. The recent restoration works on facades and roofs save this house from further decay. Another 18th-century bell gable of the Bruges townscape has thus been preserved for the present.

A Closer View of the 'Huis Van tSestich' at Louvain

The Directorate for Monuments and Landscapes undertook an archaeological inquiry of the central part of the Van tSestich complex at Louvain, a complex that constituted the subject already of an extensive contribution in a former issue of our periodical (M&L 3/2).

The remarkable Gothic face of the central part distinguishes it from the rest of the complex. To a certain extent it is the core around which the complex has grown.

The inquiry comprised the search of the soil as well as an accurate analysis of inner and outer walls, and resulted in a rather radical correction and completion of the former conclusions which were primarily based on historical inquiry.

The oldest core, dated in the last quarter of the 14th or the first half of the 15th century, could now be isolated from all later additions, and the original interior and exterior outlook reconstructed. Traces of any attending buildings — which must have existed — could as yet not be found back.

The influential Van tSestich family, occupying this old house from the end of the 15th till in the 17th century, would make it into a huge complex. The results of the inquiry enabled to elaborate a coherent and logical reconstruction of this important building period. Archaeological inquiry, the study of the building materials and their history, and a critical assessment of the archives, all contributed to this reconstruction.

The same method was applied for the identification of rebuildings carried out in the 17th century, when the complex was divided in two parts which would each lead its own life.

The restoration of a building the history of which is so complicated as that of the Van tSestich complex, can indeed not be realized without a detailed historical knowledge of the separate constituents. As such the merit of this inquiry is not as much situated in the historical-scientific field as in the field of monument conservation. It allowed for the formulation of proposals and options for a restoration respecting the historical identity of the complex and at the same time combined with a reconversion in a contemporary context.

The Waux Hall at Brussels

The history of the Waux Hall complex situated in the Warandepark in Brussels, appeared to be evolving inevitably towards a state of profound dilapidation and — ultimately — disappearance until recently, when projects came into being for its revalorization.

The phenomenon Waux Hall derives from England in the second half of the 17th century, when count Breauté (nicknamed 'Faulk') organized all kinds of entertainment in his gardens. They were soon named 'Vaux Hall Gardens' and would be imitated throughout Western Europe.